

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO

Gdańsk, dnia 28.08.2024 r.

Poz. 3746

UCHWAŁA NR IV/28/2024 RADY GMINY SADLINKI

z dnia 13 sierpnia 2024 r.

w sprawie przyjęcia "Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2024-2027"

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 609 i 721) ustawy z dnia 7 lipca 2023 r. o zmianie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2023 r. poz. 1688) uchwala się co następuje:

§ 1. Przyjmuje się "Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2024 - 2027", stanowiący załącznik do uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Wójtowi Gminy Sadlinki.

§ 3. Uchwała podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego.

§ 4. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia.

Przewodniczący Rady Gminy
Sadlinki

Jarosław Gutmański

Załącznik do Uchwały Nr IV/28/2024

Rady Gminy w Sadlinkach

z dnia 13 sierpnia 2024 r.

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY SADLINKI na lata 2024-2027

opracowała: Iwona Gołaszewska

Sadlinki, kwiecień 2024 r.

Spis treści

1. Wstęp.....	3
2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami	4
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	4
3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków	4
3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	4
3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym	7
3.4. Inne uregulowania prawne	8
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	9
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	9
4.1.1. Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030.....	9
4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju	11
4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury	11
4.1.4. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami	11
4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa.....	12
4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego	12
4.2.2. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego	13
4.2.3. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego	15
4.2.4. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego.....	16
4.2.5. Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2023-2026	17
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	20
5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy...20	
5.1.1. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Sadlinki	20
5.1.2. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Sadlinki	21
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy	22
5.2.1. Zarys historii gminy	22
5.2.2. Krajobraz kulturowy.....	25
5.2.3. Zabytki nieruchome.....	31
5.2.4. Zabytki ruchome.....	48
5.2.5. Zabytki archeologiczne	48
5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych.....	49
5.2.7. Dziedzictwo niematerialne	49
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony.....	50
5.3.1. Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków	50

5.3.2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków	50
5.3.3. Ochrona konserwatorska w zapisach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego	50
5.4. Zabytki w wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków	52
5.4.1. Obiekty nieruchome włączone do gminnej ewidencji zabytków	54
5.4.2. Stanowiska archeologiczne w wojewódzkiej ewidencji zabytków	72
5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy	73
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń.....	75
7. Założenia programowe	75
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami	78
8.1. Instrumenty prawne.....	78
8.2. Instrumenty koordynacji	78
8.3. Instrumenty finansowe	78
8.4. Instrumenty społeczne.....	78
8.5. Instrumenty kontrolne	78
9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami.....	78
10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami	79
10.1. Publiczne źródła finansowania.....	79
10.2. Środki pomocowe.....	81
11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków	82

1. Wstęp

Gmina Sadlinki położona jest w południowo-wschodniej części województwa pomorskiego, w południowo-zachodniej części powiatu kwidzyńskiego i sąsiaduje z następującymi gminami: od północy - Kwidzyn, miasto Kwidzyn, od wschodu - Gardeją, od południa - Rogózno. Od zachodu gmina graniczy z rzeką Wisłą, za którą leżą gminy Gniew i Nowe. Południowa granica gminy to równocześnie granica województwa pomorskiego. Położona jest na styku dwóch jednostek fizyczno – geograficznych: Doliny Kwidzyńskiej i Pojezierza Iławskiego. Ze względu na takie położenie zachodnia część gminy to teren płaski o minimalnych wzniesieniach, częściowo zabagniony, pokryty łąkami i polami uprawnymi, pocięty licznymi rowami odwadniającymi. Wschodnia część gminy obejmuje krawędź wysoczyzny Doliny Wisły, pokryta prawie w całości zwartym kompleksem leśnym (Las Kwidzyński). Obszar gminy to 112,0 km², w tym użytki rolne 54% i użytki leśne 32%. Znaczna część powierzchni gminy (ponad 37%) to tereny objęte różnymi formami ochrony przyrody. Są to m.in.: Sadliński Obszar Chronionego Krajobrazu, Obszar Chronionego Krajobrazu Doliny Kwidzyńskiej oraz użytek ekologiczny Las Nebrowski.

W skład gminy wchodzi 13 sołectw: Białki, Bronisławowo, Glina, Grabowo, Kaniczki, Karpiny, Nebrowo Małe, Nebrowo Wielkie, Okrągła Łąka, Olszanica, Rusinowo, Sadlinki, Wiśliny. Siedziba gminy to Sadlinki.

Dzięki swojemu położeniu gmina posiada urozmaicony i atrakcyjny krajobraz oraz duży potencjał w postaci obiektów zabytkowych i cennych historycznych układów ruralistycznych. Aby zachować to bogate dziedzictwo kulturowe opracowano Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2024–2027 (dalej Program Opieki), który jest podstawowym dokumentem służącym inicjowaniu, wspieraniu oraz koordynowaniu prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechnianiu i promowaniu dziedzictwa kulturowego przez jednostki samorządu terytorialnego.

Głównym jego celem tego opracowania jest dążenie do znaczącej poprawy stanu zasobów dziedzictwa kulturowego położonego na obszarze gminy, w szczególności w zakresie stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych oraz zachowania krajobrazu kulturowego. Realizacja tego celu będzie się odbywała poprzez wskazane w dokumencie kierunki działań w ramach zdefiniowanych priorytetów.

Ze względu na ogromną kulturową spuściznę, jaką otrzymało społeczeństwo ziemi sadlińskiej od niegdyś zamieszkujących te tereny osadników, działania Gminy powinny w pierwszej kolejności skupić się na wzmacnianiu obszarów dawnego osadnictwa olęderskiego w tym menonickiego, poprzez wspieranie prac konserwatorskich i restauratorskich przy nielicznych już zachowanych zabytkach tej kultury (budynków mieszkalnych, gospodarczych, a także cmentarzy). Jednym z działań na rzecz zachowania tego dziedzictwa może być utworzenie parku kulturowego, w którym prezentowane byłyby oprócz kultury materialnej olędrów, także elementy kultury niematerialnej (zwyczaje, wartości, tradycje, religia, legendy). Ważnym elementem kulturowym i krajobrazowym, wyróżniającym gminę w województwie pomorskim są, związane z kontynuowaną nieprzerwanie od końca XIX w. uprawą tytoniu, drewniane suszarnie tytoniu. Ze względu na nasiloną w ostatnich latach degradację tych budynków należałoby objąć ścisłą ochroną konserwatorską te obiekty. Istotnym działaniem Gminy powinno być stworzenie programu mającego na celu ratowanie tych zabytków.

Ważnym czynnikiem promocji Gminy jest włączenie się do regionalnych lub międzynarodowych szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych oraz samochodowych). Dla realizacji tych działań niezbędna jest współpraca z gminami sąsiednimi.

Program Opieki opracowany został na cztery lata i będzie cyklicznie aktualizowany. Dwa lata od ogłoszenia w dzienniku urzędowym wójt sporządzi sprawozdanie z jego wykonania, które przedstawi radzie gminy. Prowadzony trakcie realizacji programu monitoring umożliwi uwzględnianie nowych uwarunkowań prawnych, społecznych i gospodarczych oraz sprecyzowanie lub modyfikację założonych celów.

2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawą prawną niniejszego opracowania jest art. 87 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami¹.

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2024-2027 ma na celu:

- 1) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 2) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 3) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 4) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 5) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 6) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków

Na obowiązek ochrony zabytków wskazuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polski z dnia 2 kwietnia 1997 roku². W myśl art. 5 Konstytucji „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego (...)”. Natomiast art. 6 mówi o tym, że „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Art. 73 zapewnia wolność korzystania z dóbr kultury. Art. 82 Konstytucji wskazuje, iż obowiązkiem Obywatela Polskiego jest m.in. troska o dobro wspólne.

3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w art. 3 definiuje pojęcie zabytku, jako „nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.

Ochrona i opieka nad zabytkami zdefiniowana została w następujących artykułach:

- art. 4: Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

- art. 5: Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

¹ t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 282 ze zm.;

² t.j. Dz.U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483 ze zm.;

Zgodnie z art. 6 wyżej cytowanej ustawy ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

- 1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:
  - a. krajobrazami kulturowymi,
  - b. układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
  - c. dziełami architektury i budownictwa,
  - d. dziełami budownictwa obronnego,
  - e. obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
  - f. cmentarzami,
  - g. parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
  - h. miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 2) zabytki ruchome będące, w szczególności:
  - a. dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
  - b. kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
  - c. numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
  - d. wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
  - e. materiałami bibliotecznymi,
  - f. instrumentami muzycznymi,
  - g. wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
  - h. przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
  - a. pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
  - b. cmentarzyskami,
  - c. kurhanami,
  - d. relikami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ochronie mogą podlegać także nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Zgodnie z art. 7 formami ochrony zabytków są:

- 1) wpis do rejestru zabytków;
- 2) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- 3) uznanie za pomnik historii;
- 4) utworzenie parku kulturowego;
- 5) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Zgodnie z art. 16 ust 1 rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Na terenie parku kulturowego lub jego części, zgodnie z art. 17, mogą być ustanowione zakazy i ograniczenia dotyczące:

- 1) prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej;
- 2) zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych;
- 3) umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1;
- 3a) zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury;
- 4) składowania lub magazynowania odpadów.

W razie ograniczenia sposobu korzystania z nieruchomości na skutek ustanowienia zakazów i ograniczeń, o których mowa w ust. 1, stosuje się odpowiednio przepisy art. 131-134 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. - Prawo ochrony środowiska³.

Zgodnie z art. 18 ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy określaniu ustaleń strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, strategii rozwoju ponadlokalnego, planów ogólnych gmin, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów odbudowy albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. Określając ustalenia ww. strategii, analiz, planów i studiów, w szczególności:

- 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

Zgodnie z art. 19 określając ustalenia planu ogólnego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowego planu odbudowy, uwzględnia się w szczególności ochronę zabytków nieruchomych:

- 1) objętych formami ochrony, o których mowa w art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wraz z ich otoczeniem;
- 2) ujętych w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków.

W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż ww. wymienione, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w dokumentach strategicznych i planistycznych

W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Zgodnie z art. 20 projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu.

Zgodnie z art. 21 ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy.

Zgodnie z art. 22 Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

³ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2556 ze zm.;

Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych.

Ewidencje zabytków wymienione powyżej mogą zawierać dane osobowe obejmujące:

- 1) imię, nazwisko i adres zamieszkania lub nazwę i adres siedziby właściciela lub użytkownika zabytku;
- 2) imię, nazwisko i podpis autora karty ewidencyjnej lub adresowej lub imię i nazwisko osoby, która wypełniła kartę ewidencyjną;
- 3) imię i nazwisko lub nazwę wykonawcy prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich lub badań archeologicznych przy zabytku.

Art. 89 określa organy ochrony zabytków:

- 1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
- 2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Na podstawie art. 96 ust. 2 wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć, w drodze porozumienia, prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości, w tym wydawanie decyzji administracyjnych, gminom, powiatom, związkom gmin, związkom powiatów, związkom powiatowo-gminnym albo związkom metropolitalnym, położonym na terenie województwa.

3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ust. 1 w art. 87 nakłada na gminy obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami. Program opieki, zgodnie z ust. 3 ww. artykułu, przyjmuje rada gminy po uzyskaniu opinii właściwego miejscowo wojewódzkiego konserwatora zabytków. Następnie dokument ten jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym (art. 87 ust. 4). Z realizacji programu wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie gminy. Po czterech latach program powinien zostać zaktualizowany (art. 87 ust. 5).

Zgodnie z art. 81 wyżej cytowanej ustawy organ stanowiący gminy może udzielić dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Ponadto zadania gminy z zakresu kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wpisane są w ustawę z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym⁴. W art. 7 ust. 1 pkt 9 wskazano, że: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy: (...) kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”.

Zgodnie z zapisami w art. 3 ust 1. ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym⁵ do zadań własnych gminy należy również kształtowanie i prowadzenie polityki przestrzennej. Realizacja tego zadania następuje poprzez sporządzanie planu ogólnego oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego gminy. W myśl tej ustawy, w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym gminy uwzględnia się, zgodnie z zapisem art. 1 ust. 2, m.in.:

- wymagania ładu przestrzennego, w tym urbanistyki i architektury;
- walory architektoniczne i krajobrazowe;

⁴ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 40 ze zm.;

⁵ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 977 ze zm.;

- wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

Zgodnie z art. 13a ust. 1 ww. ustawy w planie ogólnym gminy uwzględnia się m.in.:

- 1) politykę przestrzenną gminy określoną w strategii rozwoju gminy lub strategii rozwoju ponadlokalnego;
- 2) ustalenia planu zagospodarowania przestrzennego województwa;
- 3) znajdujące się na obszarze gminy zabytki objęte formami ochrony, o których mowa w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, lub ujęte w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków oraz dobra kultury współczesnej.

Natomiast w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, zgodnie z art. 15 ust 2 ww. ustawy, obowiązkowo określa się m.in.: zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego; zasady ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu; zasady kształtowania krajobrazu; zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, w tym krajobrazów kulturowych, oraz dóbr kultury współczesnej.

3.4. Inne uregulowania prawne

Obowiązek ochrony zabytków uwzględniony został również w innych ustawach, tj.:

- ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane⁶,
- ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska⁷,
- ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody⁸,
- ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej⁹,
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie¹⁰,
- ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych¹¹,
- ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami¹²,
- ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych¹³,
- ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach¹⁴,
- ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach¹⁵,
- ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach¹⁶,
- ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach¹⁷,
- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych¹⁸,
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków¹⁹,
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków²⁰,
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem²¹.

⁶ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 682 ze zm.;

⁷ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 54;

⁸ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1336 ze zm.;

⁹ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 87;

¹⁰ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 571;

¹¹ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 576;

¹² t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 344 ze zm.;

¹³ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 82;

¹⁴ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 530;

¹⁵ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 385;

¹⁶ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2393;

¹⁷ t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 164 ze zm.;

¹⁸ Dz. U. z 2004 r., Nr 212 poz. 2153;

¹⁹ t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 81;

²⁰ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 2425;

²¹ t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 56;

W dniu 8 lutego 2011 r. Rzeczpospolita Polska przyjęła Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 17 października 2003 r.²², przez co zobowiązała się do stosowania zawartych w niej wytycznych.

Głównymi celami Konwencji jest:

- ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- zapewnianie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek,
- wzrost na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- zapewnianie międzynarodowej współpracy i pomocy.

Każde z Państw sygnatariuszy jest zobowiązane do podjęcia niezbędnych środków w celu zapewnienia ochrony niematerialnego dziedzictwa, do określenia i zdefiniowania różnych elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego znajdującego się na jego terytorium.

Kierunki ochrony:

- prowadzenie rejestru niematerialnego dziedzictwa,
- prowadzenie ogólnej polityki zmierzającej do wyznaczenia niematerialnemu dziedzictwu kulturowemu odpowiedniej funkcji w życiu zbiorowym i włączania jego ochrony do programów planowania ogólnego,
- ustanowienie jednego lub kilku organów odpowiedzialnych za ochronę niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- rozwijanie studiów naukowych technicznych i artystycznych, jak również metodologii badań, w celu skutecznej ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- stworzenie odpowiednich środków prawnych, technicznych, administracyjnych i finansowych mających na celu: wspieranie tworzenia lub rozwoju ośrodków szkolenia w zakresie zarządzania zasobami niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz przekazywanie tego dziedzictwa poprzez fora i przestrzenie przeznaczone do jego odtwarzania lub wyrażania; umożliwianie dostępu do niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przy jednoczesnym przestrzeganiu zwyczajów rządzących dostępem do niektórych jego elementów; powoływanie instytucji dokumentujących niematerialne dziedzictwo kulturowe i umożliwiających dostęp do tego dziedzictwa,
- zapewnienie, aby niematerialne dziedzictwo kulturowe było uznawane, szanowane i promowane w społeczeństwie, w szczególności poprzez: programy mające na celu edukację, podnoszenie świadomości i upowszechnianie informacji, skierowane do ogółu społeczeństwa, w szczególności do młodzieży; konkretne programy edukacyjne i szkoleniowe dla zainteresowanych wspólnot oraz grup; działania mające na celu rozwijanie potencjału w dziedzinie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w szczególności w zakresie zarządzania i badań naukowych oraz nieformalne środki przekazywania wiedzy,
- informowanie opinii publicznej o istniejących zagrożeniach dla takiego dziedzictwa oraz działaniach podejmowanych w ramach niniejszej Konwencji,
- promowanie działań edukacyjnych w celu ochrony obszarów naturalnych oraz miejsc pamięci, których istnienie jest konieczne dla wyrażania niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

4.1.1. Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 [KSRR 2030] przyjęta została uchwałą Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 roku²³.

KSRR 2030 to podstawowy dokument strategiczny polityki regionalnej państwa w perspektywie do 2030 roku. Politykę regionalną należy tu rozumieć jako skoordynowane działania wszystkich podmiotów (w tym rządu, samorządów terytorialnych wszystkich szczebli i partnerów społeczno-gospodarczych) na rzecz rozwoju poszczególnych województw (w dokumencie określanymi jako regiony)²⁴. KSRR 2030 identyfikuje cele polityki regionalnej i działania, jakie dla ich osiągnięcia powinien podjąć rząd, samorząd terytorialny oraz

²² Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz.U. z 2011 r. Nr 172, poz. 1018);

²³ Uchwała nr 102 Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 r. w sprawie przyjęcia "Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2030" (M. P. z 2019 r. poz. 1060);

²⁴ Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 (KRRS 2030), s. 4;

pozostałe podmioty uczestniczące w realizacji tej polityki w kontekście przemian demograficznych, globalizacji oraz nowej perspektywy finansowej UE. Najważniejszym kierunkiem zmian w polityce regionalnej, w stosunku do wcześniejszych dokumentów tego typu, jest przyjęcie za *Strategią na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)* [SOR]²⁵, której postanowienia rozwija KSRR - aktywniejszej niż do tej pory roli państwa i instytucji publicznych w kształtowaniu procesów rozwoju społeczno-gospodarczego i terytorialnego, nadając im jednocześnie zadania związane z inicjowaniem zarządzaniem procesami rozwojowymi oraz wspomaganiem działalności sektora prywatnego²⁶.

KSRR 2030 zakłada bardziej precyzyjne dobieranie działań ukierunkowanych terytorialnie - w regionach, które nie mogą w pełni rozwinąć swojego potencjału rozwojowego lub utraciły funkcje społeczno-gospodarcze. Kieruje do nich wsparcie, które wymaga kompleksowych i dopasowanych do lokalnego charakteru działań. Identyfikacja cech poszczególnych obszarów kraju doprowadziła autorów dokumentu do konkluzji, iż „polityka regionalna od 2010 r. zgodnie z modelem polaryzacyjno-dyfuzyjnym, skupiała działania rozwojowe przede wszystkim na największych aglomeracjach i zakładała, że impulsy rozwojowe będą przenikały z dużych ośrodków wojewódzkich na słabiej rozwinięte obszary otaczające. Jednak zasięg oddziaływania impulsów rozwojowych płynących z obszarów wysokorozwiniętych (w szczególności z ośrodków wojewódzkich) na otoczenie (ośrodki niższego rzędu) był niewystarczający, co przyczyniło się do pogłębienia różnicowań między- i wewnątrzregionalnych”²⁷. W związku z tak postawioną diagnozą, wsparcie ukierunkowane ma zostać „na obszary zmagające się z trudnościami adaptacyjnymi i restrukturyzacyjnymi, zarówno na poziomie regionalnym (wschodnia Polska, Śląsk), jak i ponadlokalnym (obszary zagrożone trwałą marginalizacją, miasta średnie tracące funkcje społeczno-gospodarcze z otaczającymi obszarami wiejskimi)”²⁸.

Celem głównym KSRR jest efektywne wykorzystanie endogenicznych potencjałów terytoriów i ich specjalizacji dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju kraju, co tworzyć będzie warunki do wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym osiągnięciu spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym.

Cel główny polityki regionalnej do roku 2030 realizowany będzie w oparciu o uzupełniające się trzy cele szczegółowe: 1) Zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym, 2) Wzmacnianie regionalnych przewag konkurencyjnych, 3) Podniesienie jakości zarządzania i wdrażania polityki ukierunkowanych terytorialnie.

W ramach pierwszego celu szczegółowego wyznaczono m.in. działanie 1.5.3. *Infrastruktura społeczna*, w którym postawiono na „stworzenie optymalnych warunków dla prowadzenia działalności kulturalnej, poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury instytucji kultury, a także innych podmiotów działających w tym obszarze - działanie to będzie spójne z działaniami ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego na rzecz wsparcia sieci muzeów realizowanymi w ramach projektu strategicznego SOR *Dziedzictwo buduje wspólnotę*”²⁹.

W ramach drugiego celu szczegółowego wyznaczono działanie 2.1.3. *Zwiększanie zasobów rynku pracy i rozwój kapitału społecznego*, w którym postawiono na „pełniejsze wykorzystanie zasobów kultury i dziedzictwa narodowego” poprzez wspomaganie lokalnych inicjatyw i form twórczego uczestnictwa w przedsięwzięciach kulturalnych, wspieranie organizacji czasu wolnego, imprez kulturalnych i turystyki kulturowej, współpracę z organizacjami pozarządowymi. działania te mają się przyczynić do „podniesienia jakości życia, poczucia zakorzenienia i tożsamości kulturowej oraz przełożyć się na wzrost atrakcyjności turystycznej i rozwój gospodarczy”³⁰. W tym zakresie wspierane będą m.in. takie działania jak „promocja i kultywowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich oraz zwiększanie dostępu mieszkańców tych obszarów do dóbr i usług kultury, rozwijanie przemysłu kreatywnego oraz zwiększanie wykorzystania technik teleinformatycznych w dostępie do dóbr kultury”³¹.

Jak zauważają autorzy dokumentu „w ramach KSRR wspierany będzie rozwój wszystkich miast tj.: największych aglomeracji, średnich oraz małych miast powiązanych funkcjonalnie z obszarami wiejskimi bez względu na ich wielkość, położenie czy pełnione funkcje społeczne, gospodarcze i administracyjne.

²⁵ Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) przyjęta została przez Radę Ministrów uchwałą z dnia 14 lutego 2017 r. (M.P. z 2017, poz. 260);

²⁶ (KRRS 2030), s. 38

²⁷ *Tamże*, s. 38;

²⁸ *Tamże*, s. 39;

²⁹ *Tamże*, s. 61;

³⁰ *Tamże*, s. 67;

³¹ *Tamże*, s. 68;

Działania podejmowane dla realizacji celów polityki regionalnej w zakresie miast znajdują się w ramach wszystkich trzech celów strategii, w tym przede wszystkim w ramach celu 2, który odnosi się do rozwoju konkurencyjności. Z uwagi na to, że miasta różnią się wielkością, położeniem i pełnionymi funkcjami, działania kierowane do nich w ramach KSRR będą miały zróżnicowany charakter³².

4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju

„Koncepcję Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030” (KPZK) przyjęła uchwałą Rada Ministrów w dniu 13 grudnia 2011 r.³³ Ustawa z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw³⁴ uchyliła ten strategiczny dla gospodarki przestrzennej Polski dokument. W chwili obecnej brak jest dokumentu określającego organizację przestrzenną państwa, trwają prace nad stworzeniem Koncepcji Rozwoju Kraju 2050³⁵.

4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury opracowana została w 2004 roku, a następnie zaktualizowana w 2005 roku o działania do 2020 roku³⁶. Obecnie brak jest dokumentu obejmującego kolejne lata.

4.1.4. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026 przyjęty został przez Radę Ministrów 8 grudnia 2023 r.³⁷ Program jest finansowany ze środków budżetu państwa. Łączna kwota środków na realizację Programu w całym okresie jego realizacji wynosi 55 796 050 zł. Program realizuje jako podmiot wiodący: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Program realizują ponadto Narodowy Instytut Dziedzictwa, Narodowy Instytut Konserwacji Zabytków, Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku, oraz inne podmioty – w zależności od potrzeb.

Najważniejszymi celami programu są:

- I. Ochrona i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości poprzez m.in.:
  - model i system wartościowania zabytków;
  - plany zarządzania dla pomników historii;
  - wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych;
  - system bezpieczeństwa zabytków;
  - projektowanie konserwatorskie.
- II. Cyfryzacja i podniesienie jakości prowadzenia postępowań administracyjnych poprzez m.in.:
  - cyfryzację procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków;
  - opracowanie i realizację programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.
- III. Zwiększenie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków poprzez m.in.:
  - wdrożenie i rozwój programu wsparcia zarządzania dziedzictwem archeologicznym (AZP+);
  - digitalizację i udostępnianie zasobu archiwalnego;
  - rozwój portalu zabytek.pl.
- IV. Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego poprzez m.in.:
  - włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach;
  - kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego;
  - wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom.
- V. Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych poprzez m.in.:
  - wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami;
  - warsztaty konserwatorskie – praktyka prac konserwatorskich;
  - wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych;
  - inwestycje w obiektach zabytkowych – szkolenia dla samorządów.

³² Tamże, s. 88;

³³ Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. (M. P. z 2012 r. poz. 252);

³⁴ art. 33 ust. 1 ustawy z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 1378 ze zm.);

³⁵ <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/czym-jest-koncepcja-rozwoju-kraju-2050> [strona Ministerstwa Funduszy i Polityki Regionalnej, dostęp: 6.04.2024 r.];

³⁶ Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, Warszawa 2005, <http://bip.mkidn.gov.pl/media/docs/050617nsrk-uzupelnienie.pdf> [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostęp: 6.04.2024 r.];

³⁷ Uchwała nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 r. w sprawie "Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026" (M.P. z 2023 r. poz. 1470);

4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego

Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030 przyjęta została przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 12.04.2021 r. (uchwała nr 376/XXXI/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 12 kwietnia 2021 roku)³⁸.

W rozdziale I. Wyzwania globalne oraz wnioski z analizy sytuacji społeczno-gospodarczej województwa pomorskiego zauważono, że „region charakteryzuje się dużą różnorodnością kulturową, bogatym dziedzictwem materialnym i niematerialnym oraz tradycjami morskimi. Znaczny potencjał tkwi przede wszystkim w obiektach dziedzictwa kulturowego. Działania na różnych szczeblach administracji, w ramach ochrony zabytków i opieki nad zabytkami dotyczą przede wszystkim zahamowania procesów ich degradacji i poprawy stanu funkcjonowania, przy czym skala działań, w stosunku do potrzeb, jest niewystarczająca. Nie udaje się w pełni wykorzystać charakterystycznych dla regionu wyróżników, takich jak potencjał ideowy dziedzictwa Solidarności, obecność mniejszości narodowych, religijnych oraz grup etnicznych, stanowiących mozaikę Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu. Wiele podmiotów i instytucji podejmuje działania na rzecz integracji mieszkańców, jednak działania te nie mają charakteru spójnego i regularnego. Do barier można zaliczyć brak systemowej współpracy podmiotów działających w obszarze kultury, w tym NGO, podmiotów oświatowych oraz JST, a także niewystarczającą promocję proponowanej oferty (...). Region charakteryzuje duży potencjał rozwoju turystyki i usług czasu wolnego wynikający ze zróżnicowanego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, co podnosi jego atrakcyjność. Nadmorskie położenie, różnorodność krajobrazowa, wyjątkowa historia Pomorza oraz specyficzne i unikatowe zasoby dziedzictwa kulturowego to kluczowe czynniki stawiające Pomorskie w czołówce najbardziej popularnych destynacji turystycznych w Polsce”.

Za mocne strony województwa pomorskiego uznano m.in. różnorodność kulturową i etniczną, bogate dziedzictwo oraz tradycje morskie.

W rozdziale III. Strategiczne wyzwania rozwojowe sformułowano wyzwania, które determinują zarówno wybór celów, jak i mechanizmy realizacji Strategii, m.in. „4. Kapitał społeczny i kultura zaufania. Rozwój aktywnej, otwartej, wrażliwej, świadomej i silnej wspólnoty, dla której wartość stanowi różnorodność kulturowa, bogate dziedzictwo oraz tradycje morskie i solidarnościowe w regionie, a także wzrost kompetencji mieszkańców warunkujących zdolność do funkcjonowania i samoorganizacji w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości z uwzględnieniem społecznej roli kultury”.

W rozdziale IV. poświęconym wizji województwa pomorskiego w roku 2030 określono, że w 2030 r. województwo pomorskie będzie regionem „rozwijającym się w sposób trwały – bazujący na wyróżnikach Pomorza: aktywności i potencjale wykształcenia mieszkanki i mieszkańców, wysokim poziomie kapitału ludzkiego i społecznego, bogatym dziedzictwie wielokulturowym, morskim i wolnościowym, unikatowych walorach środowiskowych i krajobrazowych, zrównoważonej mobilności, a także branżach kluczowych dla gospodarki i inteligentnych specjalizacji”.

W Celu strategicznym 2. Otwarta Wspólnota Regionalna podkreślono, że „niezbędnym czynnikiem budowania wspólnoty będzie także wykorzystanie dziedzictwa (ze szczególnym uwzględnieniem dziedzictwa kulturowego – materialnego i niematerialnego) i tradycji Pomorza, a także działania rozwijające świadomość mieszkańców w kluczowych dla regionu obszarach, takich jak aktywność obywatelska, udział w kulturze, ochrona środowiska i klimatu, promocja zdrowego trybu życia, racjonalne zachowania komunikacyjne, cyfryzacja czy przedsiębiorczość”.

W ramach drugiego celu strategicznego wyróżniono cel operacyjny 2.3. Kapitał Społeczny, który mówi, że „wyróżnikiem województwa pomorskiego jest bogactwo różnorodności, przede wszystkim w wymiarze kulturowym, etnicznym, historycznym i społecznym. Bazą do budowania kapitału społecznego powinna być zatem otwartość, wynikająca w szczególności z tożsamości regionalnej i lokalnej czerpiącej z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu oraz tradycji kresowych, morskich, historycznych

³⁸ Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030, Pomorskie 2030, <https://bip.pomorskie.eu/a,65261,w-sprawie-przyjecia-strategii-rozwoju-wojewodztwa-pomorskiego-2030.html> [strona BIP Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego, dostęp: 7.04.2024 r.];

i solidarnościowych. Swoistą marką Pomorza jest także zakorzenienie w regionalnej społeczności postaw wolnościowych, samorządowych, oddolnych i obywatelskich. Atutem regionu są również: potencjał doświadczenia i wiedzy seniorów oraz aktywność i wykształcenie mieszkanki i mieszkańców(...). Kluczowym elementem procesu wzmocnienia kapitału społecznego regionu jest jego potencjał kulturowy, budujący poczucie lokalnej, regionalnej, narodowej i europejskiej tożsamości. Widoczne są jednakże deficyty w zakresie zachowania dziedzictwa kulturowego, zarówno materialnego, jak i niematerialnego. W przypadku dziedzictwa materialnego, wciąż niewystarczająca jest liczba inwestorów zainteresowanych wykorzystywaniem i utrzymywaniem obiektów zabytkowych, co skutkuje ich degradacją. Zagrożeniem dla stanu zabytków jest również brak ich użytkowania, jedną z możliwości ich zachowania jest adaptacja do nowych funkcji. W zakresie dziedzictwa niematerialnego, widoczny jest jego ogromny potencjał służący budowie kapitału społecznego Pomorza, natomiast mankamentem jest jego relatywnie niska rozpoznawalność. Istotną będzie, zatem realizacja przedsięwzięć służących zachowaniu dziedzictwa materialnego i niematerialnego regionu jako nośnika wartości historycznych, artystycznych, społecznych, edukacyjnych czy też ekonomicznych. W działaniach tych kluczową będzie rola JST, organizacji pozarządowych, a także podmiotów prywatnych(...). Dla efektywnego rozwoju kapitału społecznego Pomorza niezbędna jest przyjazna, otwarta i dostępna przestrzeń publiczna. Pomimo wielu inicjatyw w tym zakresie, zarówno w miastach, jak i na terenach wiejskich, widoczna jest ograniczona dostępność przestrzeni publicznych dobrej jakości. Wiąże się to z wieloletnimi zaniedbaniami w tym zakresie oraz kształtowaniem przestrzeni często w sposób fragmentaryczny i nieskoordynowany, a także abstrahujący od kontekstu historycznego, urbanistycznego i potrzeb środowiskowych. Ważne jest także ściśle powiązanie działań w przestrzeni publicznej z inicjatywami mającymi na celu włączanie mieszkańców w procesy zachodzące w ich najbliższym otoczeniu, przeciwdziałanie ubóstwu i wykluczeniu społecznemu, integrację społeczną i zawodową, wzrost dostępności do usług społecznych oraz rozwój przedsiębiorczości. Kluczowa jest, zatem realizacja przedsięwzięć wpływających na rozwój integrujących przestrzeni publicznych, a także kontynuowanie działań służących wdrażaniu kompleksowych programów rewitalizacji dla miejskich obszarów zdegradowanych. Konieczna jest również kontynuacja i wzmocnienie działań związanych z prowadzeniem tzw. „dialogu terytorialnego” z jst na etapie sporządzania projektu studium w kontekście kształtowania i prowadzenia racjonalnej polityki przestrzennej, w tym jej zgodności z polityką przestrzenną województwa zapisaną w rekomendacjach, wytycznych i ustaleniach PZPWP2030. Niezbędna w tym zakresie jest ścisła współpraca JST, organizacji pozarządowych, spółdzielni mieszkaniowych, przedsiębiorców i mieszkańców.”

W związku z powyższym sformułowano następujące ukierunkowania tematyczne:

- Podnoszenie wiedzy i świadomości wszystkich mieszkańców w obszarach kluczowych dla regionu, w szczególności: aktywności obywatelskiej i równego traktowania, kultury i tożsamości regionalnej, środowiska i klimatu, zdrowego trybu życia, racjonalnych zachowań komunikacyjnych, cyfryzacji oraz przedsiębiorczości.
- Zachowanie i upowszechnienie dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego.
- Podnoszenie kompetencji kadr kultury i turystyki (w obszarze krajoznawstwa), głównie na poziomie lokalnym.
- Rozwój infrastruktury (instytucji) kultury, e-kultury oraz oferty uwzględniającej zagadnienia różnorodności kulturowej i dialogu obywatelskiego.
- Realizacja kompleksowych przedsięwzięć rewitalizacyjnych.
- Zagospodarowanie przestrzeni publicznych w sposób integrujący społeczności lokalne oraz podnoszenie świadomości w zakresie planowania przestrzennego i architektury.

4.2.2. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego 2030 przyjęty został uchwałą Nr 318/XXX/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 grudnia 2016 r., wszedł w życie z dniem 1.03.2017 r. (Dz. Urz. Woj. Pom. z 14.02.2017 r., poz. 603)³⁹.

³⁹ Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego: https://pbr.pomorskie.pl/wp-content/uploads/MENU/Plan-zagospodarowania-przestrzennego/PZP-Wojewodztwa-Pomorskiego/PLan-2030/PZPWP_2030_-_30.12.2016.pdf [Strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 6.04.2024 r.];

Plan zagospodarowania jako dokument długookresowy służy do wyznaczenia kierunków polityki przestrzennej województwa, której celem jest osiągnięcie zrównoważonego rozwoju, prowadzącego do spójnego i jednoczesnego tworzenia łądów: społecznego, ekonomicznego, środowiskowego i przestrzennego.

W rozdziale Uwarunkowania – środowisko kulturowe i jego ochrona za charakterystyczne składniki dziedzictwa kulturowego województwa uznano⁴⁰:

- dzieła architektury i budownictwa, wśród których wyróżnić można m.in.: zasługującą na szczególną uwagę architekturę z przełomu XIX i XX wieku, w tym obiekty użyteczności publicznej m.in.: budynki urzędowe, sieć szkół o charakterystycznej architekturze i in.,
- typową dla znacznej części obszarów kulturowych drewnianą zabudowę wiejską.

Potrzeby i wyzwania jakie stawia ochrona oraz utrzymanie walorów środowiska kulturowego regionu wiążą się z koniecznością zapewnienia warunków dla trwałego zachowania, zagospodarowania i utrzymania zabytkowych krajobrazów kulturowych oraz zespołów zabytkowych poprzez m.in. przywracanie historycznych układów wiejskich, odnowę zabytkowych obiektów wraz z adaptowaniem do nowych funkcji, kompleksową odbudowę zdegradowanych zespołów zabytkowych w obszarach historycznych wsi, przeciwdziałanie dewastacji zabytków techniki, przemysłu, stanowisk archeologicznych, promowanie i oznaczenie w terenie historycznych miejsc pamięci, rozwój nowych form obszarowej ochrony krajobrazu kulturowego, w tym zwłaszcza systemu parków kulturowych, zabezpieczenie i prace konserwatorskie przy obiektach archeologicznych o własnej formie terenowej. Do istotnych zadań należy określenie kryteriów identyfikacji innych obiektów stanowiących dobra kultury współczesnej (m.in. pomników, miejsc pamięci, budynków, zespołów budynków), będących uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, wyróżniających się wysoką wartością artystyczną, pełniącą istotną rolę dla budowania tożsamości regionu. Dostrzega się potrzebę stworzenia pomorskiej listy zabytków nieruchomości, które z uwagi na ponadregionalne znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturowego i świadomości społecznej mogą zostać uznane za pomniki historii lub parki kulturowe⁴¹.

Polityka przestrzenna województwa uwzględnia ochronę tożsamości historyczno-kulturowej oraz promocję zasobów kulturowych województwa, a w szczególności obiektów zabytkowych i założeń przestrzennych, rewaloryzując przestrzeń o bogatej tradycji historycznej oraz obiektów zabytkowych, rozwijanie i promowanie szlaków kulturowych w oparciu o zasoby kulturowe.

W ramach działań i przedsięwzięć polityki przestrzennej służących realizacji kierunku „Ochrona obszarów o charakterystycznym krajobrazie kulturowym lub znaczeniu historycznym” wyznaczono m.in. dla jednostek samorządu terytorialnego następujące zadania:

- kompleksowa odnowa i rewaloryzacja definiujących tożsamość regionu zdegradowanych obiektów i zespołów zabytkowych, historycznych układów ruralistycznych, zarówno wpisanych do rejestru zabytków, jak i uwzględnionych w ewidencji zabytków oraz pozostających poza nimi, z uwzględnieniem wymogów konserwatorskich oraz lokalnego charakteru zabudowy;
- zachowanie, odtwarzanie dawnych układów terenów zielonych: cmentarzy historycznych, alei, szpalerów, założeń parkowych,
- eliminowanie funkcji użytkowych obniżających wartości historyczne obiektów zabytkowych oraz obiektów kolidujących z walorami kulturowymi obszarów zabytkowych,
- realizacja obiektów o charakterze wystawienniczym, muzealnym, jak również skansenów służących zachowaniu, ochronie i promocji dziedzictwa kulturowego regionu,
- identyfikowanie dóbr kultury współczesnej w oparciu o: 1) kryteria obligatoryjne: a) obiekt niebędący zabytkiem, b) obiekt jest uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, c) obiekt posiada wysokie wartości artystyczne lub historyczne, d) obiekt powstał po 1945 r.; 2) kryteria dodatkowe: a) unikatowość – np. jedyny obiekt zachowany w formie pierwotnej, b) nowatorstwo – zarówno w kontekście rozwiązań architektonicznych, technicznych, jak i materiałowych, c) symboliczność – symbol dla mieszkańców i przyjezdnych, d) uznanie – obiekt otrzymał nagrody, wyróżnienia, e) próba czasu – zachowanie walorów

⁴⁰ Tamże, s. 66-97;

⁴¹ Tamże, s. 68;

przestrzennych i estetycznych pomimo degradacji, będącej efektem technicznego zużycia lub zaniedbania zarządcy, lub też spontanicznego rozwoju zagospodarowania terenów przyległych⁴².

4.2.3. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2021-2024 przyjęty został uchwałą Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29.11.2021 roku⁴³.

Celem strategicznym Programu jest „Wzmocnienie poziomu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego, służące zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu”. Cel ten realizowany będzie w ramach dwóch priorytetów:

- Priorytet 1: Zachowanie dziedzictwa kulturowego regionu. Priorytet ten będzie realizowany poprzez następujące kierunki: a) ochrona dziedzictwa kulturowego służąca budowaniu tożsamości regionalnej, b) opieka nad zabytkami;
- Priorytet 2: Upowszechnianie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego regionu. Priorytet ten będzie realizowany poprzez następujące kierunki: a) edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym, b) wspieranie działań na rzecz zachowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

W ramach pierwszego kierunku obejmującego cel pierwszy podjęte zostaną następujące działania:

- uwzględnianie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zapewniających ochronę zabytków (w tym archeologicznych) oraz wartościowych elementów krajobrazu kulturowego, a także dobrą kontynuację krajobrazową struktur osadniczych, w tym zapobieganie niekorzystnym zjawiskom suburbanizacji;
- działania na rzecz ochrony wyróżniających się krajobrazowo obszarów z charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej zabytkami;
- działania wspierające konserwację, renowację i rewaloryzację: obiektów charakterystycznych dla regionu – m.in. elementów dziedzictwa rzeczno, a także obiektów architektury drewnianej i szkieletowej, obiektów sakralnych (kościół, kapliczki przydrożne, cmentarze itp.), zespołów dworsko-parkowych, a także parków, ogrodów i zieleni komponowanej;
- ochrona i konserwacja zabytków archeologicznych i ruchomych;
- działania na rzecz trwałego zachowania i użytkowania obiektów zabytkowych poprzez montaż urządzeń niezbędnych dla zapewnienia właściwych warunków przechowywania i eksponowania zabytków ruchomych i muzealiów, a także montaż specjalistycznych instalacji zabezpieczających przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą;
- wspieranie działań na rzecz adaptacji obiektów zabytkowych do nowych funkcji (np. na cele kulturalne, edukacyjne, użyteczności publicznej);
- oznakowywanie obiektów zabytkowych.

W ramach drugiego kierunku obejmującego cel pierwszy podjęte zostaną następujące działania:

- działania służące poprawie stanu zachowania zabytków, w tym konserwacja, renowacja i rewaloryzacja;
- wykonywanie specjalistycznych opracowań badawczo-dokumentacyjnych zabytków oraz obszarów zabytkowych obejmujących: inwentaryzacje architektoniczno-konserwatorskie, ekspertyzy techniczne i konserwatorskie, badania konserwatorskie, architektoniczne i archeologiczne, programy prac konserwatorskich i restauratorskich;
- zabezpieczanie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż specjalistycznych instalacji i zabezpieczeń);
- znakowanie i ewidencjonowanie zabytków.

W ramach pierwszego kierunku obejmującego cel drugi podjęte zostaną następujące działania:

- promocja zabytków, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki regionu m.in.: dziedzictwa rzeczno, a także obiektów architektury drewnianej i szkieletowej;
- wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym województwa pomorskiego – w szczególności takich jak: konferencje, warsztaty, konkursy, publikacje książkowe i foldery;

⁴² Tamże, s. 173-176;

⁴³ Uchwała Nr 455/XXXVIII/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 listopada 2021 roku w sprawie przyjęcia Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie pomorskim na lata 2021-2024;

- popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, popularyzacja dobrych praktyk projektowych przy zabytkach, a także zagospodarowania obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo;
- współpraca z instytucjami kultury oraz jednostkami naukowymi w zakresie rozpoznania regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz wymiany informacji o jego zasobach;
- digitalizacja i udostępnianie zasobów o dziedzictwie kulturowym regionu;
- tworzenie i oznakowanie szlaków kulturowych.

W ramach drugiego kierunku obejmującego cel drugi podjęte zostaną następujące działania:

- wspieranie działań dążących do pełnego rozpoznania i identyfikacji przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego poprzez współpracę ze specjalistycznymi instytucjami i ekspertami;
- wspieranie przedsięwzięć dokumentacyjnych i wydawniczych zmierzających do popularyzacji przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- wspieranie inicjatyw zmierzających do aplikacji o wpis na krajową listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego;
- wspieranie lokalnych grup i organizacji w działaniach polegających na kultywowaniu tradycji i obyczajów, upamiętniających wydarzenia i postaci historią, tradycjami i rzemiosłem;
- wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o niematerialnym dziedzictwie kulturowym;
- wspieranie działań związanych z organizacją konferencji, wystaw, przedstawień i festiwali prezentujących przejawy niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu.

Źródłami finansowania powyższych działań będą środki jst, fundusze europejskie, dotacje MKiDN, PWKZ, środki prywatne.

4.2.4. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego

Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego przyjęta została uchwałą nr XIX/131/2000 Rady Powiatu w Kwidzynie z dnia 26 kwietnia 2000 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego. W kolejnych latach wprowadzano zmiany do Strategii:

- Uchwałą nr XLVIII/337/2002 Rady Powiatu w Kwidzynie z dnia 29 kwietnia 2002 r. w sprawie wprowadzenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego,
- Uchwałą nr XVII/105/2003 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 29 grudnia 2003 r. w sprawie uchwalenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego,
- Uchwałą nr XXIII/166/2004 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 28 czerwca 2004 r. w sprawie zmian w Uchwale nr XVII/105/2003 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 29 grudnia 2003 r. w sprawie uchwalenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego,
- Uchwałą nr XLII/304/2005 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 12 grudnia 2005 r. w sprawie uchwalenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego,
- Uchwałą nr XXXIX/231/2009 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 14 grudnia 2009 r. w sprawie uchwalenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego,
- Uchwałą nr XXXVI/259/2014 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 31 marca 2014 r. w sprawie uchwalenia aktualizacji Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego,
- Uchwałą nr XXXV/175/2018 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 27 sierpnia 2018 w sprawie uchwalenia aktualizacji Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego.

Misją⁴⁴ dla powiatu kwidzyńskiego jest „Społeczność kreatywnie współpracująca na rzecz poprawy życia w powiecie, budująca zdolność do trwałej konkurencji zewnętrznej, zachowująca równowagę rozwoju”.

W dziedzinie *Społeczność* określono priorytet 02 „Aktywni i dynamiczni mieszkańcy”, który realizowany będzie przez cel strategiczny „Turystyka i sport” poprzez propagowanie walorów turystycznych,

⁴⁴ Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego, Kwidzyn 2014, s. 31; https://www.powiatkwidzynski.pl/portal/images/pliki/powiat/programy_strategie/strategia_rozwoju/Strategia_Rozwoju_Spoleczno-Gospodarczego_Powiatu_Kwidzynskiego_27-08-2018.pdf [strona Starostwa Powiatowego w Kwidzynie, dostęp: 7.04.2024 r.];

przyrodniczych i krajobrazowych powiatu, promowanie działań dotyczących przedsięwzięć turystycznych i agroturystycznych na terenie powiatu, a także promowanie działań dotyczących przedsięwzięć turystycznych i agroturystycznych na terenie powiatu⁴⁵.

W dziedzinie Przestrzeni określono priorytet 05 „Spójna polityka przestrzenna obejmująca ochronę krajobrazu kulturowego oraz kształtowanie współczesnej przestrzeni powiatu”, który realizowany będzie przez dwa cele strategiczne: „Poprawa jakości życia poprzez kształtowanie procesów przestrzennych” oraz „Rozwój zrównoważony przestrzeni, w tym kulturowej – umacnianiem tożsamości lokalnej”. Cele osiągnięte zostaną dzięki współpracy z gminami w zakresie opracowania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznej w celu zachowania tradycyjnego krajobrazu kulturowego, modernizację zdegradowanych obszarów miejskich i wiejskich, cennych kulturowo i przyrodniczo, rewaloryzację dziedzictwa kulturowego w obszarach o istotnym znaczeniu dla tożsamości powiatu oraz integrację społeczności lokalnej w oparciu o zachowaną wielokulturowość regionu popularyzacja wartości kulturowych powiatu⁴⁶.

4.2.5. Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2023-2026

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2023-2026 przyjęty został Uchwałą Nr XLVII/250/2023 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 28 sierpnia 2023 r. w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2023 - 2026”⁴⁷.

Za cel strategiczny Powiat Kwidzyński obrał „Budowanie świadomości społecznej na temat walorów i odpowiedzialnej ochrony dziedzictwa kulturowego powiatu kwidzyńskiego, z wykorzystaniem potencjału dla rozwoju społeczno-gospodarczego”.

Cel ten będzie realizowany poprzez cztery priorytety:

- I. Kształtowanie poczucia odpowiedzialności społecznej za wielokulturowe dziedzictwo powiatu kwidzyńskiego (tożsamość regionalna).
- II. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego powiatu kwidzyńskiego.
- III. Badania naukowe, dokumentacja oraz promocja i popularyzacja na rzecz dziedzictwa kulturowego.
- IV. Zarządzanie regionalnym dziedzictwem kulturowym.

W ramach priorytetu I przewidziano następujące kierunki działań wraz z zadaniami pozwalającymi osiągać wyznaczone cele:

- 1) zachowanie historycznej wielokulturowości regionu przejawiające się w dziedzictwie materialnym i niematerialnym;
- 2) troska o regionalny krajobraz jako wspólne dobro;

Zadania do realizacji w ramach powyższych kierunków działań:

- zapobieganie degradacji dziedzictwa pozostałego po dawnych kulturach: dziedzictwo sakralne: cmentarze różnowyznaniowe (menonickie, ewangelickie, żydowskie), a także kościoły, kapliczki przydrożne i krzyże;
- dziedzictwo sakralne: cmentarze różnowyznaniowe (menonickie, ewangelickie, żydowskie), a także kościoły, kapliczki przydrożne i krzyże;
- ochrona tradycyjnej, regionalnej architektury miejskiej – architektury gotyckiej, nowożytniej, historyzującej oraz modernistycznej; wiejskiej – architektury związanej z osadnikami olęderskimi, dworsko-parkowej z folwarkami, gospodarczej (w tym suszarnie tytoniu);
- ochrona i opieka nad zabytkami militarnymi, techniki i hydrotechniki;
- ochrona miejsc pamięci, pamiątkowych pomników i tablic; - opieka nad zabytkami archeologicznymi i ruchomymi;
- opieka nad dziedzictwem niematerialnym – zachowanie dawnych nazw geograficznych i zwyczajowych.

W ramach priorytetu II przewidziano następujące kierunki działań wraz z zadaniami pozwalającymi osiągać wyznaczone cele:

⁴⁵ Tamże, s. 125;

⁴⁶ Tamże, s. 141;

⁴⁷ Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2023-2026, oprac. przez Łukasza Rzepczyńskiego, Uchwała Nr XLVII/250/2023 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 28 sierpnia 2023 r. w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2023 – 2026, dostępny na stronie <http://edziennik.gdansk.uw.gov.pl> [strona Wojewody Pomorskiego, dostęp dnia 7.04.2024 r.];

- 1) zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego, jako podstawy służącej rozwojowi gospodarstwu regionu poprzez współpracę miast, gmin i powiatu;
- 2) ochrona charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego gminy;
- 3) zachowanie autentyczności oraz integralności, jako największych wartości dziedzictwa kulturowego.

Zadania do realizacji w ramach powyższych kierunków działań:

- Opracowywanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, szczególnie obszarów o dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi i archeologicznymi (w tym weryfikacja obowiązujących w zakresie aktualizacji zagadnień związanych z ochroną zabytków) oraz obszarów wskazanych do ochrony w studium uwarunkowań i zagospodarowania przestrzennego gmin (dotyczy głównie gminy Kwidzyn, Ryjewo, Sadlinki, jak również gminy Gardei oraz gminy Prabuty) wraz z ich przestrzeganiem.
- Wdrażanie zapisów programów rewitalizacji, studiów widokowo-krajobrazowych, studiów historycznourbanistycznych, katalogów typów zabudowy regionalnej i detalu architektonicznego w realizacji zagospodarowania przestrzennego.
- Współpraca z gminami w zakresie projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznej w celu zachowania tradycyjnego krajobrazu kulturowego.
- Egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną w miejscowych planach zagospodarowania w zakresie wysokości, formy i funkcji zabudowy.
- Określenie we współpracy z gminami kierunków rozwoju miejscowości o metryce historycznej i wskazanie terenów pod przyszłą zabudowę, uwzględniających zwłaszcza zabytkowe układy przestrzenne.
- Na terenach miejskich – Prabuty i dawnych miejskich – Gardeja opracowanie zakresu i charakteru uzupełnień typu plombowego.
- Dbłość o formy nowych obiektów, ich gabaryty dostosowane do historycznego sąsiedztwa, a przy nowoczesnej formie użycie tradycyjnych materiałów.
- Uatrakcyjnianie zabytków np. poprzez szukanie i umieszczanie nowych funkcji w zabytkach, atrakcyjnych turystycznie, kulturalnie czy edukacyjnie.
- Przeciwdziałanie samowolom budowlanym.
- Zachowanie charakterystycznej dla powiatu panoramy osadniczej miejscowości położonych przy wałach Wisły (rzędówki bagienne i przywałowe).
- Ochrona panoram oraz przedpoli widokowych wsi i miast o wartościach kulturowych (zagrożenie farmami wiatraków, masztami telefonii cyfrowej, obiektami czy wielkogabarytowymi).
- Dbłość o zielenią komponowaną, zarówno wysoką w obrębie cmentarzy i zespołów dworsko-parkowych czy alei przydrożnych, zwłaszcza szpalerów wierzbowych oraz średnią przy kanałach odwadniających poprzez zachęcanie do tworzenia gminnych programów zarządzania zielenią.
- Przeciwdziałanie postępującej i niekontrolowanej obecności i formy paneli fotowoltaicznych w krajobrazie kulturowym powiatu, w szczególności na obiektach historycznych lub w ich bliskim otoczeniu.
- Utworzenie parku kulturowego i sporządzenie planu jego ochrony oraz opracowanie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego tego obszaru (Kwidzyn Miłosna – obszar stadniny koni oraz odcinek rzeki Liwy Gonty-Bogusze).
- Współpraca z Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, m.in. w sprawie wniosków o wpisanie do rejestru zabytków cennych obszarów i obiektów zabytkowych, o których mowa była wcześniej.
- Odtwarzanie historycznych siedlisk na obszarach wiejskich.
- Poprawa ładu i estetyki przestrzennej miast i wsi poprzez opracowanie i uchwalenie tzw. Ustawy Krajobrazowej.
- Poprawa ładu przestrzennego wsi oraz zapobieganie rozpraszaniu osadnictwa poprzez: - ochronę historycznie ukształtowanego układu dróg, historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych oraz relacji przestrzennych pomiędzy zespołami zabytkowej zabudowy, - wypełnianie zabudową wolnych działek budowlanych w obszarach centrów wsi oraz historycznych siedlisk w zgodzie z historyczną kompozycją danego układu i gabarytami oraz formą architektoniczną tworzącej go zabudowy, - wyznaczanie w planach miejscowych nowych terenów pod zabudowę na zasadzie kontynuacji historycznych siedlisk.
- Zapewnienie ochrony i opieki nad zbiorami muzealnymi, archiwalnymi, a także detalem architektonicznym oraz historycznym materiałem budowlanym.

- Bezwzględnie postuluje się wykonywanie badań wyprzedzających i badań ratowniczych poprzedzających inwestycję budowlaną na obszarach ścisłej ochrony konserwatorskiej i archeologicznej (już na etapie przedprojektowym).
- Bezwzględnie postuluje się wstrzymanie wszelkich prac rolnych, leśnych, a przede wszystkim budowlanych w przypadku odnalezienia przedmiotów o charakterze zabytkowym oraz poinformowanie bezzwłocznie odpowiedzialne służby konserwatorskie.

W ramach priorytetu III przewidziano następujące kierunki działań wraz z zadaniami pozwalającymi osiągać wyznaczone cele:

- 1) Dokumentowanie zasobów dziedzictwa, wspieranie specjalistycznych prac badawczych oraz inwentaryzacyjnych nad zabytkami lub obszarami zabytkowymi, w szczególności przed realizowanymi przedsięwzięciami inwestycyjnymi, konserwatorskimi oraz remontowo-budowlanymi.
- 2) Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym.
- 3) Promocja regionalnego dziedzictwa kulturowego.

Zadania do realizacji w ramach powyższych kierunków działań:

- Prowadzenie i wspieranie działań dokumentujących i inwentaryzujących całokształt dziedzictwa kulturowego powiatu kwidzyńskiego, w tym profesjonalnego i naukowego jego rozpoznania, w szczególności nierozpoznanych w pełni dotąd jego elementów, takich jak: detalu architektonicznego, stolarki okiennej i drzwiowej, działalność europejskich i lokalnych architektów, rzeźbiarzy, malarzy, elementów wystroju i wyposażenia wnętrz obiektów zabytkowych, w tym budynków użyteczności publicznej i mniej dostępnych obiektów prywatnych, obiektów architektury militarnej oraz zabytków techniki czy hydrotechniki, architektury wiejskiej, pałacowo-parkowej z folwarkami, sakralnej i zieleni komponowanej.
- Intensyfikacja badań archeologicznych na całym obszarze powiatu kwidzyńskiego.
- Prowadzenie i wspieranie specjalistycznego rozpoznania zabytków związanego z procesami inwestycyjnymi – rozpoznanie badawcze zabytków poprzedzające działania inwestycyjne (ekspertyzy techniczne i konserwatorskie, badania konserwatorskie, architektoniczne oraz badania i nadzory archeologiczne, programy prac konserwatorskich, dokumentacje projektowe, inwentaryzacje, itp.), również w zakresie rozpoznania pierwotnej kolorystyki elewacji budynków i programów prac konserwatorskich.
- Wspieranie powstawania wydawnictw z opracowaniami naukowymi i popularnonaukowymi na temat dziedzictwa kulturowego wraz z jego problematyką konserwatorską i ochroną (wykorzystać także lokalną prasę).
- Doskonalenie i aktualizowanie baz danych o zabytkach dających podstawę do diagnozowania oraz planowania przedsięwzięć ochronnych, w tym szczególnie aktualizowanie Gminnej Ewidencji Zabytków o informacje o stanie zachowania zabytków, elementach cennych, wartościowaniu, typach własności, zagrożeniach, itp.
- Organizowanie szkoleń związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego i udział w nich (np. dla projektantów, wykonawców, samorządowców, lokalnej społeczności). M.in. opracowanie cyklu szkoleń wraz z materiałem poglądowym skierowanego do przedstawicieli wspólnot mieszkaniowych, mających na celu promowanie standardów w zakresie rewaloryzacji i remontownia obiektów zabytkowych oraz możliwości pozyskiwania funduszy na ten cel, a także sprawnego zarządzania nimi. Dobrze widziane także szkolenia dla przedsiębiorców zajmujących się sprzedażą i montażem stolarek okiennych, drzwiowych czy paneli fotowoltaicznych.
- Inicjowanie i organizowanie obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa w gminach.
- Popularyzacja dobrych praktyk i realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, a także zagospodarowaniu obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo.
- Ustanowienie i przyznawanie nagrody za osiągnięcia w dziedzinie upowszechniania i ochrony kultury materialnej powiatu (w tym prac magisterskich i dyplomowych).
- Prelekcje, wystąpienia naukowe lub popularno-naukowe czy spacer historyczny poruszające problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego dla wszystkich zainteresowanych.
- Popularyzacja i uświadamianie o wartościach historyczno-kulturowych dziedzictwa archeologicznego wśród wszystkich interesariuszy, mieszkańców regionu oraz turystów poprzez konferencje naukowe, prelekcje popularno-naukowe, wydawnictwa naukowo i popularnonaukowe, działalność wystawienniczą w muzeum czy innych instytucjach kultury, a także na stronach www.

- Wprowadzenie i upowszechnienie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej poprzez organizowanie i wspieranie zajęć (konkursy, wystawy i foldery).
- Tworzenie szlaków tematycznych z oznakowaniem wybranych zabytków (Szlak Zabytków Techniki, Szlak Dawnej Granicy między Prusami Książęcymi i Królewskimi oraz granicy międzywojennej).
- Utworzenie parku lub parków archeologicznych, a także szlaków edukacyjno-archeologicznych z wykorzystaniem tradycyjnych form wizualnych charakteryzujących dane stanowisko, a także multimedialnych form prezentacji w postaci np. aplikacji na smartfony czy kodów QR itp.
- Dla realizacji wybranych celów posłużyć mogą także platformy cyfrowe, tj. strona www (np. katalog zabytków powiatu kwidzyńskiego czy zabytek.pl), Facebook, Instagram, YouTube, a także inne aplikacje.
- Upowszechnianie niniejszego Programu lub jego wybranych fragmentów w każdy możliwy sposób, tak aby zawarte w nim treści dotarły do jak najliczniejszej grupy zainteresowanych odbiorców

W ramach priorytetu IV przewidziano następujące kierunki działań wraz z zadaniami pozwalającymi osiągać wyznaczone cele:

- 1) Działania finansowe.
- 2) Działania organizacyjnoprawne.
- 3) Działania koordynujące.

Zadania do realizacji w ramach powyższych kierunków działań:

- Finansowanie prac konserwatorskich przy zabytkach należących do powiatu.
- Opracowanie regulaminu dotacji przeznaczonej na dofinansowanie prac konserwatorskich, remontowych, budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.
- Wsparcie merytoryczne i rzeczowe przy realizowanych pracach konserwatorskich na terenie powiatu.
- Opiniowanie obiektów proponowanych do wpisu do rejestru zabytków i do gminnej ewidencji zabytków.
- Koordynacja aktualizacji gminnych programów opieki nad zabytkami.
- Utworzenie i aktualizowanie Planu ochrony zabytków powiatu na wypadek sytuacji kryzysowych i wojny.
- Sukcesywne powoływanie społecznych opiekunów zabytków.
- Rozpoznanie konieczności zabezpieczenia przeciwpożarowego.
- Popieranie inicjatyw tworzenia parków kulturowych, rezerwatów, skansenów.

Współpraca z lokalnymi stowarzyszeniami, wolontariuszami, a także pasjonatami historii i zabytków. Być może jest potrzeba powołania nowego stowarzyszenia lub fundacji w celu wsparcia dla samorządów gminnych. Stanowiłyby one zaplecze merytoryczne, rzeczowe, finansowe, a także koordynacyjne dla wszystkich działań związanych z ochroną, badaniem oraz promocją szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego powiatu kwidzyńskiego.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy

5.1.1. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Sadlinki

„Strategia Rozwoju Społeczno – Gospodarczego Gminy Sadlinki”⁴⁸ została opracowana w 2000 r. Misją strategii jest hasło: „Sadlinki - gminą przyjazną dla mieszkańców, z pełną infrastrukturą sprzyjającą rozwojowi budownictwa mieszkaniowego i przedsiębiorczości”. Wśród priorytetów określono priorytet pod nazwą „Stworzenie wspólnego obszaru interesów społecznych i gospodarczych w oparciu o gminy Dolnego Powiśla”, z celami strategicznymi: „Zakończenie prac nad studium zagospodarowania przestrzennego” oraz „Rewitalizacja obszarów wiejskich”, w ramach których podjęte zostałyby następujące kierunki działań: „Plan szczegółowy obszarów turystycznych i rekreacyjnych” oraz „Identyfikacja terenów agroturystycznych i rolnictwa ekologicznego”. Działania te miałyby przyczynić się do stworzenia warunków do rozwoju turystyki na terenie gminy Sadlinki.

⁴⁸ Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Sadlinki, http://www.sadlinki.pl/asp/pliki/download/progr_oper_strategia.PDF [strona Urzędu Gminy Sadlinki, dostęp: 8.04.2024 r.];

5.1.2. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Sadlinki

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Sadlinki przyjęte zostało uchwałą Nr XXXVI/226/02 Rady Gminy Sadlinki z dnia 8 października 2002 r. w sprawie „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Sadlinki”⁴⁹. W 2022 r. zostało zmienione w zakresie działki nr 265/6 położonej w obrębie geodezyjnym Olszanica, gmina Sadlinki Uchwałą Nr XXXII/245/2022 Rady Gminy Sadlinki z dnia 27 kwietnia 2022 r. w sprawie uchwalenia zmiany części Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego gminy Sadlinki⁵⁰. Zmiana nie dotyczyła zapisów związanych ze środowiskiem kulturowym.

W *Studium* znajdują się zapisy odnośnie ochrony dziedzictwa kulturowego gminy. Sformułowano zasady ochrony obszarów objęte ochroną konserwatorską „A”, „B” i „K”. Wskazano historyczne wsie o najwyższych w skali gminy walorach kulturowych. Zwrócono uwagę na szczególne znaczenie pod względem krajobrazowym Doliny Kwidzyńskiej, na obszarze której znajduje się gmina, z unikalnymi cechami krajobrazowymi, ruralistycznymi i architektonicznymi, której odrębność i walory należy zachować, odtwarzać i rozwijać.

Przy wykonywaniu aktualizacji *Studium* należy uwzględnić, zgodnie z zapisami ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, uwarunkowania wynikające ze stanu dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej w oparciu o ocenę stanu istniejącego, weryfikację i aktualizację gminnej ewidencji zabytków (w tym zabytków archeologicznych), ponadto należy określić obszary i zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej poprzez zawarcie w tekście postulatów konserwatorskich mających na celu ochronę historycznych układów ruralistycznych wsi z uwzględnieniem stref otoczenia i ekspozycji, wprowadzenie wykazów obiektów i obszarów znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków (w tym zabytków archeologicznych), a także ujawnienie obszarów i obiektów objętych ochroną na załączniku graficznym do studium.

W zapisach o ochronie obszarów historycznych układów ruralistycznych (włączonych do gminnej ewidencji zabytków) zaleca się uwzględnienie następujących zasad ochrony konserwatorskiej:

- przedmiotem ochrony są historyczne podziały własnościowe, historyczny układ komunikacyjny, układ zabudowy w zagrodach, obiekty małej architektury oraz historyczna zieleń związana z zabudową i układem komunikacyjnym,
- w obrębie zabudowy zagrodowej obowiązuje wymóg zachowania historycznych zasad zagospodarowania oraz kontynuacji tradycyjnego lokalizowania budynków na posesji,
- zabytkowa zieleń wysoka w obrębie strefy wymaga zachowania wraz z koniecznością uzupełniania ubytków i kontrolą dosadzeń.

W zapisach o ochronie zespołów zabudowy o wartościach kulturowych zaleca się uwzględnienia następujących zasad ochrony konserwatorskiej:

- przedmiotem ochrony jest historyczny układ przestrzenny, z elementami struktury: historyczną zabudową i historyczną zielenią – starodrzew i elementy zieleni komponowanej,
- obowiązuje wymóg kontynuowania tradycji miejsca poprzez zachowanie tradycyjnych zasad kształtowania przestrzeni, architektury i jej otoczenia przyrodniczego; kontynuowania tradycji budowlanej poprzez utrzymanie (w przypadku modernizacji) i stosowanie (w przypadku przebudowy i rozbudowy) zasad kształtowania tradycyjnej bryły i form nawiązujących do form tradycyjnych w regionie oraz poprzez stosowanie tradycyjnych materiałów budowlanych,
- dopuszcza się lokalizację nowej zabudowy w historycznych zespołach pod warunkiem zharmonizowania z istniejącą zabudową o wartościach historycznych,

W zapisach dotyczących obiektów o wybitnych wartościach kulturowych (ujętych w gminnej ewidencji zabytków) należy uwzględnić następujące zasady ochrony konserwatorskiej:

⁴⁹ Uchwała Nr XXXVI/226/02 Rady Gminy Sadlinki z dnia 8 października 2002 r. w sprawie „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Sadlinki”, http://www.biuletyn.net/nt-bin/_private/sadlinki/2753.pdf [strona Urzędu Gminy Sadlinki, dostęp: 9.04.2024 r.];

⁵⁰ Uchwała Nr XXXII/245/2022 Rady Gminy Sadlinki z dnia 27 kwietnia 2022 r. w sprawie uchwalenia zmiany części Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego gminy Sadlinki https://sadlinki.biuletyn.net/fls/bip_piki/2022_05/BIPF5DE2E2E3CA11EZ/Uchwała.XXXII.245.2022.pdf [strona Urzędu Gminy Sadlinki, dostęp: 9.04.2024 r.];

- przedmiotem ochrony są historyczne: bryła i kształt dachu, dyspozycja ścian zewnętrznych, kształt i podziały stolarki okiennej i drzwiowej, detal architektoniczny.

W dniu 24.09.2023 r. weszła w życie nowelizacja⁵¹ ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, która wyeliminuje studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy. W miejsce tego dokumentu będą musiały zostać wykonane plany ogólne. Obowiązujące przed wejściem w życie nowelizacji studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin zachowają moc do dnia wejścia w życie planu ogólnego danej gminy, jednak nie dłużej niż do dnia 31 grudnia 2025 r. i będzie stosowało się do nich przepisy dotychczasowe⁵².

Zgodnie z zapisami ustawy plany ogólne sporządza się dla obszaru gminy, z wyłączeniem terenów zamkniętych innych niż ustalane przez ministra właściwego do spraw transportu⁵³.

W planie ogólnym określa się strefy planistyczne i gminne standardy urbanistyczne; można określić również obszary uzupełnienia zabudowy i obszary zabudowy śródmiejskiej⁵⁴. Ustalenia planu ogólnego uwzględnia się przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz stanowią podstawę prawną decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu⁵⁵.

Przy ustalaniu planu ogólnego gminy uwzględnia się m.in. zabytki objęte formami ochrony, o których mowa w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami lub ujęte w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków oraz dobra kultury współczesnej⁵⁶.

Gmina Sadlinki nie posiada planu ogólnego.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy

5.2.1. Zarys historii gminy

Obszar Gminy Sadlinki został zasiedlony przez człowieka znacznie później niż okoliczne gminy np. Gardeja czy Kwidzyn. Na podstawie analizy nielicznych stanowisk archeologicznych można stwierdzić, że tereny te były jedynie penetrowane przez człowieka w okresie późnolateńskim i wczesnośredniowiecznym.

Od drugiej połowy X wieku do XII stulecia przypadła największy rozwój wczesnośredniowiecznego osadnictwa słowiańskiego, na obszarze Dolnego Powiśla. Na wschodniej krawędzi Wisły i Nogatu od ujścia Osy aż po Żuławy funkcjonowało wiele grodzisk⁵⁷. Według niektórych publikacji⁵⁸ w Sadlinkach we wczesnym średniowieczu istniał niewielki gród obronny. Brak jednak potwierdzenia tych informacji w źródłach czy też badaniach archeologicznych.

Od wczesnego średniowiecza historia gminy Sadlinki związana była historią sąsiedniego miasta - Kwidzyna.

W początkach średniowiecza gospodarka i kultura na tych terenach były nieco opóźniona w porównaniu z rozwojem gospodarczym i społecznym państw sąsiednich. Stwarzało to dogodne warunki ekspansji polityczno-militarnej⁵⁹ oraz religijnej. Od czasów powstania państwa Mieszka I i jego chrystianizacji Polacy dążyli do podboju terenów położonych na wschód od Wisły, a zajmowanych przez plemiona pruskie. Pierwszymi misjonarzami na terenie Prus był św. Wojciech, a po nim św. Brunon z Kwerfurtu. Obydwie wyprawy zakończyły się śmiercią misjonarzy. Dopiero w XII w. książęta polscy podjęli ponownie inicjatywę podboju Prus⁶⁰. Krucjata prowadzona przez Bolesława IV Kędzierzawego w 1147 r. doprowadziła do uznania zwierzchności polskiej przez część Prusów. Ale reakcja pogańska i klęska wyprawy polskiej w 1166 r. położyły kres zwierzchności polskiej.⁶¹ Stworzyło to odpowiednie warunki do aneksji przez Prusów pewnej

⁵¹ Ustawa z dnia 7 lipca 2023 r. o zmianie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 1688);

⁵² art. 58, 59 cyt. wyżej ustawy;

⁵³ art. 13a ust. 1 ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (tj. Dz. U. z 2023 r. poz. 977; zm.: Dz. U. z 2023 r. poz. 1506, poz. 1597, poz. 1688, poz. 1890 i poz. 2029);

⁵⁴ art. 13a ust. 4 pkt 1 i 2 wyżej cyt. ustawy;

⁵⁵ art. 13 a ust. 5 wyżej cyt. ustawy;

⁵⁶ art. 13b pkt 3 lit. j wyżej cyt. ustawy;

⁵⁷ Kwidzyn: z dziejów miasta i okolic, red. A. Wakar, Olsztyn 1982, s. 44;

⁵⁸ Tamże, s. 586 oraz: Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce, hasło: Nizina Kwidzyńska na przestrzeni wieków (ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju osadnictwa na prawie długoletniej dzierżawy), <http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=kwi&id=1> [strona Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, dostęp: 6.04.2024 r.];

⁵⁹ L. Kranz, J. Domasłowski, Katedra i zamek w Kwidzynie, Warszawa 1982, s. 6;

⁶⁰ Tamże, s. 22;

⁶¹ K. Górski, Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego, Wrocław 1977, s. 21;

części ziem, a tym samym chyba także najbliższych okolic Kwidzyna. Zajęcie bliżej nieokreślonych obszarów miało raczej charakter nie tyle etniczny, co polityczny, chociaż nie wyklucza się stałego osadnictwa pruskiego, o czym świadczą nazwy wielu miejscowości. Dolne Powiśle, a tym samym okolice Kwidzyna wchodziły przypuszczalnie w skład Pomezanii. Najbliżej Kwidzyna położone były dwie włości: Resia (Prabuty) i Prezła (Przysławek). Także Kwidzyn miał wchodzić w skład włości Resi.⁶²

W 1206 r. miejsce miała pokojowa misja cystersów z Łekna (Wielkopolska), osiągnęła ona znaczne sukcesy zwłaszcza wśród Pomezanów⁶³. Mnich z Łekna – Chrystian mianowany został w 1215 r. przez papieża biskupem Prus⁶⁴.

W 1230 r. w okolicy dzisiejszego Torunia przybył pierwszy oddział krzyżacki, sprowadzony tu umową z 1225 r. przez Konrada Mazowieckiego w celu zajęcia terenów zamieszkałych przez Prusów. Zakon krzyżacki opanował w pierwszej kolejności ziemię chełmińską. W 1234 r. wyprawa pod wodzą Hermana Balka wkroczyła do Pomezanii. Pierwsze umocnienia założono na ostrowie utworzonym przez główne ramię Wisły i Stary Nogat. Gród ten został nazwany Wyspą Panny Marii (po niem. Marienwerder)⁶⁵. Następnie Krzyżacy przystąpili do dalszego podboju Pomezanii. Nowo założony gród przeniesiono na prawy, wyższy brzeg Wisły. Stąd połączone siły krzyżackie i polskie uderzyły na teren Resji, stanowiącej środkowozachodnią część Pomezanii. Zadali oni ciężką klęskę nad rzeką Dzierzgoń. Dzięki temu zwycięstwu w ręce Zakonu dostała się część Pomezanii położona w pobliżu Kwidzyna, na których to terenach rozpoczęto intensywną akcję osadniczą. Najstarsze umocnienia zwane później Małym Kwidzynem, Kwidzynkiem lub Castrum Quidin oraz okoliczne grunty wraz z innymi dochodami i uprawnieniami, nadał w 1236 r. Herman Balk potomkowi możnej rodziny szlacheckiej z Saksonii – Dytrychowi z Dypenow. Ostateczny podbój Pomezanii nastąpił po przybyciu do Prus drugiej grupy krzyżowców⁶⁶.

Na mocy bulli z 1234 r. tereny opanowane przez Zakon Krzyżacki przeszły na własność Stolicy Apostolskiej, przez co znajdowały się pod jej bezpośrednią kościelną jurysdykcją. Zaś papież oddał je w wieczyste posiadanie zakonowi. Wprowadzono podział ziemi chełmińskiej i Prus na cztery diecezje. Obszar dzisiejszej gminy Sadlinki znalazł się w obrębie diecezji pomezkańskiej z siedzibą w Kwidzynie. W 1242 r. w wyniku pierwszego powstania pruskiego zburzono miasto Kwidzyn, które odrodziło się po objęciu biskupstwa pomezkańskiego przez Ernesta z Torgawy (1248-1260).

Okolice Kwidzyna były wielokrotnie terenem wypraw odwetowych ze strony Prusów. Podczas najazdów powstańców pruskich po 1260 r. miasto dwukrotnie burzono, ocalał jedynie gród biskupi. Dopiero po całkowitym uśmierzeniu zamieszek, drugi biskup pomezkański Albert (1260-1286) wzmocnił stolicę w Kwidzynie⁶⁷. Z czasem biskupstwa pruskie uznały zwierzchnictwo Zakonu Krzyżackiego.

Po bitwie pod Grunwaldem biskup pomezkański Jan II (1409-1427) złożył przysięgę wierności królowi polskiemu i oddał mu miasto. W 1414 r., gdy na nowo wybuchła wojna, miasto przeszło w ręce Krzyżaków.

W marcu 1440 r. powstał w Kwidzynie Związek Pruski, który dążył do uzyskania wpływu na rządy w państwie krzyżackim i przywilejów stanowych, podobnych do posiadanych przez szlachtę i mieszczaństwo w krajach sąsiednich. W wyniku braku porozumienia z Zakonem Krzyżackim w 1454 r. Związek Pruski wypowiedział Zakonowi posłuszeństwo, w wyniku czego wybuchła wojna trzynastoletnia, w którą zaangażowana była także Polska, walcząca po stronie Związku Pruskiego. Kwidzyn był parokrotnie oblegany i niszczonej przez wojska polskie. Na mocy II pokoju toruńskiego (1466 r.) dominium biskupów pomezkańskich pozostało w granicach państwa zakonnego. Pełnili oni jednocześnie jurysdykcję w tej części swej diecezji, która znalazła się w granicach Prus Królewskich⁶⁸.

Prusy Krzyżackie przeżywały na przełomie XV/XVI w. głęboki regres. Sytuacji tej nie zmieniły postępujące reformy administracyjne. W 1506 r. wielki mistrz Fryderyk Saski podzielił obszar swego państwa na pięć okręgów wojskowych, zrywając z dawnymi podziałami na komturstwa i dominie biskupie. Podział ten, który miał być pomocny w wypadku wojny, likwidował odrębności militarno-administracyjne biskupstwa pomezkańskiego. Sekularyzacja Prus postępowała za rządów Albrechta Hohenzollerna. Głównym celem polityki

⁶² Kwidzyn: z dziejów miasta i okolic ..., s. 47;

⁶³ L. Kranz, J. Domasłowski, Katedra i zamek w Kwidzynie..., s. 6;

⁶⁴ K. Górski, Zakon Krzyżacki..., s. 23;

⁶⁵ L. Kranz, J. Domasłowski, Katedra i zamek w Kwidzynie..., s. 7;

⁶⁶ *Tamże*, s. 8.

⁶⁷ L. Kranz, J. Domasłowski, Katedra i zamek w Kwidzynie..., s. 10.

⁶⁸ *Tamże*, s. 12.

nowego przywódcy Krzyżaków było zniesienie postanowień traktatu toruńskiego. Z tego powodu doszło ostatecznie do wojny polsko-krzyżackiej. Wojska polskie wkroczyły do Pomezanii. W marcu 1520 r. poddał się Kwidzyn, a biskup Hiob von Dobeneck (1501-1521) złożył przysięgę wierności królowi polskiemu.

Jednocześnie w Prusach trwały przygotowania do sekularyzacji Zakonu. W 1525 r. podpisano układ, zgodnie z którym Albrecht i jego następcy otrzymali w lenno ziemie Zakonu, przy czym powrócono do granic z 1466 r. Zagwarantowano także protekcję dla praw Kościoła katolickiego w Prusach. Sekularyzacja nie napotkała oporu ze strony Kościoła w Prusach ani ze strony Krzyżaków. Biskupstwo pomezaniańskie objął w 1523 r. protegowany Albrechta – Erhard von Queiss. Diecezję zniesiono w 1587 r.⁶⁹

Wojny szwedzkie toczące się od 1563 do połowy XVII w. nie oszczędziły terenów dzisiejszej gminy Sadlinki, jak również sąsiednich gmin, a także samego Kwidzyna. Miasto było oblegane dwukrotnie: w 1628 r. przez Gustawa Adolfa i w 1659 r. przez Karola Gustawa⁷⁰, okoliczne wsie grabione i palone m.in. Bronisławowo, Kaniczki, Rusinowo, w wyniku czego znacznie spadła liczba osadników.

Od początku XVIII w. miasto i jego okolice weszły w skład nowego Królestwa Prus. W wyniku I rozbioru Polski w 1772 r. ustanowiono regencję obejmującą w swym okręgu ziemie polskie oraz część dawnych Prus Książęcych.

W 2 poł. XIX w. ukształtował się podział istniejący w zasadzie do dziś w zakresie produkcji rolnej. Specyfika gruntów wsi Białki, Olszanica, Sadlinki, Karpiny, Bronisławowo oraz Okrągła Łąka doprowadziła do rozwoju na tym obszarze produkcji zwierzęcej z przewagą hodowli bydła oraz koni. Na wschodnich i zachodnich obrzeżach doliny Starego Nogatu, na gruntach piaszczystych na wschodzie i gliniastych na zachodzie, dominowała produkcja rolna. Ten podział produkcji odcisnął swe piętno na typach zabudowy mieszkalno-gospodarczej. Cała zabudowa mieszkalna z okresu do ostatniej ćwierci XIX w. wznoszona była z drewna w konstrukcji wieńcowej. W 1 poł. XX w. budynki te zostały otynkowane. Podobną konstrukcję miały budynki inwentarskie, jednak w 1 ćw. XX w. zamieniono je na murowane. Pod koniec XIX w. lub na początku XX w. pojawiła się na tym terenie, obok tradycyjnych upraw (zboż, buraków cukrowych, owoców, warzyw), nowa specjalizacja - uprawa tytoniu. W ślad za nią pojawiła się charakterystyczna zabudowa tj. suszarnie tytoniu.⁷¹ Tytoń uprawiany był na tych terenach powszechnie - cała Nizina Kwidzińska uważana była za zagłębienie tytoniowe dla Prus Zachodnich. Dlatego też swoją siedzibę w Sadlinkach założyła spółka Westpreussischen Tabakengenossenschaft⁷².

Po I wojnie światowej na Warmii, Mazurach i Powiślu, na mocy traktatu wersalskiego, w 1920 roku przeprowadzono Plebiscyt, w którym mieszkańcy tych terenów mieli wypowiedzieć się za przynależnością do Polski lub Prus Wschodnich. W wyniku przeprowadzonego głosowania tylko pięć wsi obejmujących obszar dzisiejszego Janowa: Bursztych, Janowo, Kramrowo, Nowe Lignowy i Małe Półko przyłączono do Polski, pozostałe tereny włączone zostały do państwa niemieckiego. Po południowej stronie Rusinowa przebiegała granica, tam znajdowało się przejście graniczne i urząd celny. Wzdłuż południowej granicy, na linii Okrągła Łąka – Rusinowo, Niemcy zbudowali latem 1939 roku schrony bojowe, stanowiące część tzw. Pozycji Gardejskiej, osłaniające węzeł komunikacyjny w Kwidzynie i przeprawę na Wiśle⁷³. W wyniku ofensywy Armii Czerwonej w styczniu 1945 r. Sadlinki i okoliczne wsie zostały zajęte bez większych walk, jednak rabunki jakich dokonywali żołnierze radzieccy na własną rękę, jak i w sposób zorganizowany doprowadziły do znacznych strat na tych terenach. Wojska radzieckie przystąpiły do demontażu i wywiezienia infrastruktury kolejowej na odcinku Kwidzyn-Grudziądz, zajęły liczne gospodarstwa, skąd wywożono produkty rolne, bydło i maszyny⁷⁴.

Od 14 marca 1945 r. tereny te włączono do Okręgu Mazurskiego. 28 czerwca 1946 r. powiat kwidzyński wraz z obszarem dzisiejszej gminy Sadlinki wszedł w skład województwa gdańskiego⁷⁵. W wyniku reformy administracyjnej w 1975 r. zlikwidowano powiaty i obszar gminy znalazł się w województwie elbląskim⁷⁶. Od 1999 r. gmina Sadlinki należy do powiatu kwidzyńskiego w województwie pomorskim⁷⁷.

⁶⁹ Tamże, s. 13.

⁷⁰ Tamże, s. 13.

⁷¹ Bernard Jesionowski, Gminna Ewidencja Zabytków, cz. 2 Karpiny, Rusinowo, Malbork 2006 (archiwum Urzędu Gminy w Sadlinkach).

⁷² Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce, hasło: Sadlinki, <http://holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=531> [strona Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, dostęp: 6.04.2024 r.]

⁷³ C. Piotrowski, C. Markiel, Pozycja Gardejska - Odcinek zachodni, w: Forteca R.5, nr 1 (16) 2004, s. 26-29;

⁷⁴ Sz. Słowiński, Prabuty Powiśle 1945-1956, Wejherowo 2019, s. 33-34;

⁷⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 maja 1946 r. w sprawie tymczasowego podziału administracyjnego Ziemi Odzyskanych, Dz. U. z 1946 r., Nr 28, poz. 177;

⁷⁶ Ustawa z dnia 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym Państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych, Dz. U. z 1975 r., Nr 16, poz. 91;

⁷⁷ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa (Dz. U. Nr 96, poz. 603 ze zm.);

5.2.2. Krajobraz kulturowy

Gmina Sadlinki znajduje się na pograniczu dwóch jednostek fizjograficznych: Pojezierza Iławskiego i Doliny Dolnej Wisły (Dolina Kwidzyńska). Jednostki te kształtują się w układzie północ – południe, zaś granica między nimi przebiega wzdłuż granicy wysoczyzny biegnącej z północy od Ryjewa poprzez Kwidzyn i Sadlinki dalej na południe. Z tego też powodu gmina w części zachodniej i środkowej posiada krajobraz płaski, otwarty, ze zróżnicowaną roślinnością, charakterystyczny dla terenów nadrzecznych i zalewowych, zaś w części wschodniej krajobraz charakterystyczny dla Pojezierza Iławskiego – pagórkowaty, lesisty.

Ukształtowanie terenu części zachodniej i środkowej ma typowo antropogeniczne pochodzenie, dominuje tu krajobraz polderowy - na kompleks naturalnych form morfologicznych nałożony został zespół form antropogenicznych: wał wiślany, groble, kanały, rowy i nasadzenia zieleni (przydrożne, śródpolne, sady), pozostałe elementy krajobrazu kulturowego utworzone przez człowieka to architektura mieszkalna, gospodarcza i inwentarska oraz cmentarze. Pod względem gospodarczym jest to typowy krajobraz wiejski (rolniczy), charakterystyczne są mozaikowate uprawy polowe, użytki zielone (łąki, pastwiska i sady) ze zwartym i rozproszonym osadnictwem wiejskim.

W części wschodniej gminy wpływ działalności człowieka na ukształtowanie terenu jest znacznie mniejszy, ze względu na brak bezpośredniego zagrożenia powodziowego, a co za tym idzie konieczności regulacji rzek i tworzenia polderów. Pozostawiona została naturalna rzeźba terenu i znaczne obszary leśne.

Najbardziej charakterystycznymi dla panoramy gminy są wsie zlokalizowane na płaskim, otwartym terenie, w areale rolnym (rozłogi pól), bardzo często z przydomowymi sadami (najwięcej sadów występuje w Nebrowie Wielkim). Ze względu na specyficzny dla tego regionu charakter produkcji rolnej tj. uprawy tytoniu, kontynuowanej nieprzerwanie od końca XIX w. do chwili obecnej, cechą charakterystyczną krajobrazu ziemi sadlińskiej są plantacje tytoniu oraz związane z nimi budynki - suszarnie tytoniu. Kolejnym charakterystycznym elementem krajobrazu są wspomniane wcześniej kanały i rowy melioracyjne, przecinające 2/3 powierzchni gminy, m.in.: kanał Palemona, kanał Jajło, kanał Mszczuja, kanał Olszański (Świdnik), kanał Sadliński.

Historyczna sieć drożna jest zachowana w dobrym stopniu. Jednakże większość dróg pozbawiona została nasadzeń przydrożnych, w tym drzew owocowych. Zachowała się częściowo aleja jesionowa przy drodze przez Bronisławowo i Olszanicę, szpaler lipowy na krótkim odcinku przy drodze z Nebrowa Małego do Nebrowa Wielkiego, szczątkowo zachowana aleja klonowa oraz pojedyncze topole białe i klony rosnące wzdłuż drogi z Bronisławowa do Nebrowa Małego, szczątkowo zachowana aleja lipowa przy drodze z Grabówka do Grabowa. Układ komunikacyjny wzbogacony został o linię kolejową relacji Toruń Wschodni – Malbork (ze stacjami kolejowymi w Białkach, Sadlinkach i przystankiem kolejowym w Dziwnie) z 1883 r. oraz linię kolejki wąskotorowej z 1901 r. relacji Mareza – Rusinowo Wąskotorowe (stacje i przystanki kolejowe: Grabowo, Kaniczki Przystanek, Kaniczki, Wiśliny, Nebrowo Wielkie Przystanek, Nebrowo Wielkie, Nebrowo Małe, Stagendorf Hp., Glina, Rusinowo Wąskotorowe). Ta ostatnia, a wraz z nią stacje, została zamknięta w 1985 r., a w 1989 r. – rozebrana. W terenie nie można odnaleźć widocznych śladów przebiegu dawnego torowiska. Ponadto historycznymi elementami układu komunikacyjnego, które zachowały się do naszych czasów są mosty drogowe w Białkach i dwa w Sadlinkach, most nad przepustem w Bronisławowie oraz most kolejowy w Białkach.

Pierwsze pisemne wzmianki na temat miejscowości na terenie gminy Sadlinki pochodzą z okresu średniowiecza, jednak ich obecne układy przestrzenne powstały w dużej mierze z XVI w., co wiązało się z kolonizowaniem tych terenów przez osadników olęderskich sprowadzanych z Żuław. Późne proveniencje układów przestrzennych wynikają z częstych powodzi nawiedzających te tereny przez okres całego średniowiecza, powodujących wyludnianie się na długie lata miejscowości dotkniętych katastrofą i przekształcanie ich w pastwiska. Dopiero umiejętności sprowadzonych osadników olęderskich pozwoliły na wprowadzenie lepszej ochrony przeciwpowodziowej i pozyskanie większej powierzchni gruntu pod zabudowę i uprawy.

Wśród układów przestrzennych na tym obszarze dominują rzędówki, które zachowały czytelny układ siedlisk, pól i dróg. Wieś rzędowa to typ bardzo długiej wsi o zabudowie rozmieszczonej regularnie wzdłuż jedynej

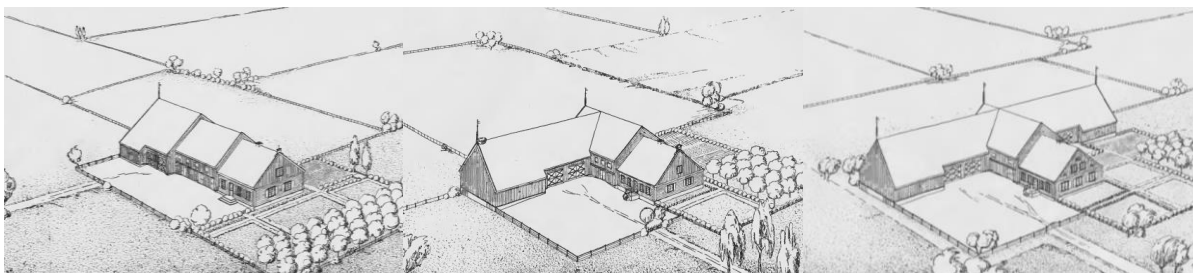
prostej drogi, po jednej lub obu jej stronach z polami w formie różnej wielkości pasów prostopadłych do drogi⁷⁸.

Do wsi o układzie rzędówki zaliczają się: Bronisławowo (1575 r. – kolonizacja olęderska), Glina (1576 r. – kolonizacja olęderska), Grabowo (1575 r. – kolonizacja olęderska), Kaniczki (1575 r. – kolonizacja olęderska), Nebrowo Wielkie wraz z Nebrowem Małym (1580 r. – kolonizacja olęderska), Okrągła Łąka wraz z Rusinowem, Olszanica (1575 r. – kolonizacja olęderska), Wiśliny (1580 r. – kolonizacja olęderska). Sadlinki wykształciły się z osad o układzie rzędówki oraz kolonii (1584 r. – kolonizacja olęderska). Białki powstały na bazie nieregularnie ukształtowanej osady, rozbudowującej się w oparciu o bliską lokalizację młyna i karczmy. Karpiny posiadają układ nieregularny.

Struktura dawnej sieci osadniczej powoli zanika w terenie, przyczyniły się do tego reformy agrarne z 2 połowy XIX w., parcelacje z okresu działania Pruskiej Komisji Kolonizacyjnej (1886-1918) i z lat 30-tych XX wieku, a także powojenna reforma rolna.

Ze względu na złożone procesy osadnicze budownictwo na terenie gminy Sadlinki wykazuje znaczną różnorodność. Zachowały się pojedyncze przykłady zabudowy po osadnikach olęderskich, charakteryzujące się umieszczeniem zabudowań na tzw. terpie. Zabudowania osadników olęderskich dzieliły się na kilka zasadniczych typów ze względu na układ zagród:

- zagrody wzdłużne, które posiadały przylegające do siebie szczytami, ustawione w jednej linii budynki: mieszkalny, inwentarski, gospodarczy;
- zagrody kątowe, gdzie do budynku obory prostopadle przylega z jednej strony stodoła,
- zagrody krzyżowe, w których do obory z dwóch stron przylegają dwie stodoły⁷⁹.

Typy zagród według O. Kloppela⁸⁰: wzdłużna, kąтова i krzyżowa

W obrębie tych typów pojawiało się dużo rozmaitych odmian opartych na zredukowanych rozwiązaniach, np. budynki gospodarcze zostały zblokowane, natomiast dom pozostawiano wolnostojący, ewentualnie do domu przylegała jedynie obora.

Zabudowania tego typu spotkać możemy jeszcze w Bronisławowie, Glinie, Kaniczkach i Wiślinach. W Bronisławowie do zagród o cechach zagród olęderskich należały: zagroda nr 10 i nr 28. Z zagrody nr 10 zachował się wolnostojący dom podcieniowy z 1847 r. (podcień rozebrany w 1960 r.) w konstrukcji drewnianej (wieńcowo-zrębowej), wtórnie tynkowany, z drewnianymi szczytami, na wysokiej ceglano-kamiennej podmurówce, kryty dachem dwuspadowym (dachówka holenderka), w nadprożu drzwi wejściowych inskrypcja: „... BH Martin Willert BM/...1847 ..18ten...”. Obecnie dom jest mocno zaniedbany. Budynki gospodarcze są późniejsze, bo z ok. 1910 r. Zagroda nr 28 należała do typu wzdłużnego, składała się ze zblokowanego domu i budynku inwentarskiego – obecnie w ruinie. Dom był drewniany (wieńcowo-zrębowy), budynek gospodarczy z cegły, obydwie na kamiennie-ceglanej podmurówce, kryte dachem dwuspadowym, nad częścią mieszkalną eternit, nad częścią inwentarską – dachówka zakładkowa. We wsi Glina do zagród o cechach zagród olęderskich należały: zagroda nr 6 i nr 30. Dom z zagrody nr 6 wolnostojący z ok. 1860 r., w konstrukcji drewnianej (wieńcowo-zrębowej), wtórnie tynkowany, z drewnianymi szczytami, na wysokiej ceglano-kamiennej podmurówce, kryty dachem dwuspadowym (dawniej prawdopodobnie dachówka holenderka, obecnie eternit). Dom z zagrody nr 30 z ok. 1840 r. wzniesiony w konstrukcji drewnianej (wieńcowo-zrębowej), z ozdobnym olistwowaniem na narożach, na wysokiej ceglano-kamiennej podmurówce,

⁷⁸ W. Szolginia, Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich, Architektura i budownictwo, Warszawa, 1991, s. 427;

⁷⁹ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Budownictwo, źródło: <http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=zul&id=8> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 6.04.2024 r.);

⁸⁰ O. Kloppel, Die bäuerliche Haus-, Hof und Siedlungsanlage im Weichsel-Nogat-Delta, s. 77 i 79;

kryty dachem dwuspadowym (dachówka holenderka). We wsi Kaniczki do niedawna znajdowały się dwie zagrody związane z osadnictwem olęderskim: nr 21 z 1757 r. oraz nr 31 z 2 poł. XIX w. Zagroda nr 21 przeniesiona została do Olenderskiego Parku Etnograficznego w Wielkiej Nieszawce (woj. kujawsko-pomorskie). Była to zagroda należąca do typu wzdłużnego, charakteryzującego się usytuowaniem w jednej linii budynków mieszkalnego, inwentarskiego i gospodarczego, przylegających do siebie szczytami. Dom w frontowej części posiada podcień, z datą „1751” wyrytą na belce. Zagroda nr 31 należała do typu rozproszonego, gdzie wszystkie budynki były wolnostojące. Z zagrody zachował się dom z ok. poł. XIX w. w konstrukcji drewnianej (wieńcowo-zrębowej), na narożach ozdobnie olistwowany, na wysokiej ceglano-kamiennej podmurówce, kryty dachem dwuspadowym (dawniej prawdopodobnie dachówka holenderka, obecnie eternit). W Wiślinach zachował się dom z zagrody nr 41 z około 1840 r., wolnostojący, w konstrukcji drewnianej (wieńcowo-zrębowej), na narożach ozdobnie olistwowany, na wysokiej ceglano-kamiennej podmurówce, kryty dachem dwuspadowym (dawniej prawdopodobnie dachówka holenderka, obecnie eternit).

Oprócz tego typu zabudowy na terenie gminy Sadlinki występują budynki o funkcji mieszkalnej, gospodarczej z czasów zaboru pruskiego i okresu międzywojennego. Wśród budynków mieszkalnych dominuje zabudowa z cegły – z elewacjami wykończonymi czerwoną cegłą licówką, bądź z elewacjami tynkowanymi. Są to przeważnie budynki na rzucie prostokąta, kryte wysokimi dachami dwuspadowymi (dachówka esówka lub karpiówka), często na kamiennych fundamentach. Ciekawą grupę budynków stanowią domki robotnicze przy ul. Robotniczej w Sadlinkach usytuowane wokół owalnego placu, jednokondygnacyjne, kryte dachami dwuspadowymi, o identycznej formie architektonicznej, obecnie niektóre z nich zostały nieznacznie przebudowane, ale nadal zachowały swój historyczny charakter.

Najbardziej charakterystycznymi budynkami gospodarczymi na terenie gminy Sadlinki są suszarnie tytoniu, występują one w niemal każdej wsi na tym obszarze. Wzniesione są w konstrukcji drewnianej, szkieletowej, kryte dachami dwuspadowymi o niskim kącie nachylenia połaci pokrytymi papą, z licznymi, wąskimi wrotami w ścianach wzdłużnych i szczytowych, służącymi do swobodnej wentylacji budynku oraz szerokimi wrotami w jednej ze ścian wzdłużnych (jedną, dwoma lub trzema parami), służącymi do wjazdu do wnętrza wozem, z którego rozładowywano liście tytoniu, nad wrotami ściany opierane były deskami w układzie poziomym, przestrzeń pomiędzy dolną krawędzią wrót a podwaliną również była opierana deskami w układzie poziomym. Na dachach większości suszarni, na całej ich długości, wzdłuż kalenicy umieszczony był wywietrznik (w konstrukcji szkieletowej), kryty daszkiem dwuspadowym, opierany deskami w układzie żaluzjowym. Niektóre suszarnie posadowione są na podmurówkach ceglanych, niektóre na samych ceglach lub pustakach. Wewnątrz budynków znajduje się konstrukcja belkowa, do której przymocowywano druty z nanizanymi liśćmi tytoniu. W rzucie suszarnie posiadają wymiary: ściany wzdłużnej 8, 12 lub 16 m, ściany szczytowej 6-7,5 m. Istnienie suszarni tytoniu najbardziej zagrożone było w latach 70-tych XX w., kiedy to, ze względu na powszechną uprawę podrzędnych gatunków tytoniu, rejon ten odgórnie przewidziano do likwidacji, jedynie „z uwagi na włożone nakłady: wartość szklarni i suszarni oceniane na ok. 26 mln zł” wstrzymano się z podjęciem tej decyzji⁸¹. Obecnie dużym zagrożeniem dla historycznych suszarni są nowoczesne technologie oferujące specjalistyczne urządzenia do suszenia tytoniu, ponieważ mogą przyczynić się do rezygnacji z tradycyjnych sposobów suszenia tytoniu. Związany pośrednio z uprawą tytoniu, a jednocześnie oryginalny w formie i funkcji, jest budynek usytuowany w rozwidleniu ulic Kwidzyńskiej i Grudziądzkiej – dawna siedziba, a jednocześnie magazyny tytoniu spółki Westpreussischen Tabakengenossenschaft z ok. 1915 r.

Ważnymi obiektami w historii gminy są obiekty użyteczności publicznej, należą do nich oprócz wyżej wymienionego budynku administracyjno-magazynowego przedwojennej spółki tytoniowej szkoły w Glinie (ok. 1920 r.), Kaniczkach (ok. 1930 r.), Karpinach (ok. 1910 r.), Okrągłej Łące (1910 r.), Olszanicy (ok. 1925 r.), Rusinowie (ok. 1925 r.) i Sadlinkach (ok. 1910 r.), budynek administracyjny dawnego Nadleśnictwa Białki (ok. 1895 r.), 2 dawne karczmy w Białkach (ok. 1890/1910 r.), Bronisławowie (ok. 1910 r.) i w Nebrowie Wielkim (ok. 1880/1910 r.), budynek urzędu celnego w Rusinowie (ok. 1920 r.). Budynek dworca kolejowego w Sadlinkach z ok. 1890 r. nie istnieje. Budynki szkół nie stanowią jednorodnej grupy pod względem architektonicznym, część z nich wzniesiona została jako niewielkie, parterowe budynki z poddaszami użytkowymi, z czerwonej cegły licówki, na kamiennej lub ceglanej podmurówce, kryte dachami dwuspadowymi pokrytymi karpiówką (Kaniczki, Karpiny, Rusinowo), szkoła w Glinie jest parterowa, przekryta dachem dwuspadowym, otynkowana, szkoła w Okrągłej Łące pod względem formy naśladuje domy podcieniowe, szkoła w Sadlinkach jest dwukondygnacyjna, otynkowana, z dachem czterospadowym, budynek

⁸¹ M. Matusik, Próba typologii i regionalizacji rolnictwa na obszarze Dolnego Powiśla, w: Prace Geograficzne Nr 102, R. 1973, s. 52;

szkoły w Olszanicy był pierwotnie parterowy, ale po wojnie został nadbudowany o jedną kondygnację. Budynek administracyjny dawnego Nadleśnictwa Białki jest dwukondygnacyjny, murowany z cegły, otynkowany, kryty papą, elewacje zdobione skromnym detalem w stylu klasycystycznym. Karczma w Białkach wzniesiona z czerwonej cegły licówki, złożona z dwóch brył: parterowej krytej dachem o niskim kącie nachylenia połączy i dostawionej do niej prostopadle dwukondygnacyjnej, krytej dachem o podobnym kącie nachylenia, elewacje zdobione ceglany detalem (gzymsem rolkowym i opaskami nad oknami). Karczma w Bronisławowie dwukondygnacyjna (druga kondygnacja w formie poddasza użytkowego), z dachem o niskim kącie nachylenia połączy, z dwoma ryzalitami (erkłami) w elewacji frontowej, wzniesiona z cegły licówki i prawdopodobnie wtórnie otynkowana od strony elewacji frontowej. Karczma w Nebrowie Wielkim wzniesiona w konstrukcji drewnianej (parter tynkowany), dwukondygnacyjna druga kondygnacja w formie poddasza użytkowego), z dachem o niskim kącie nachylenia połączy z erkłem na osi. Budynek urzędu celnego w Rusinowie trójkondygnacyjny (ostatnia kondygnacja w formie poddasza), murowany, kryty dachem dwuspadowym (dachówka holenderka), z niewielką, parterową dobudówką od strony południowej.

Z dawnych zespołów dworskich i folwarcznych występujących na terenie gminy tj. majątku Sadlinki, majątku Bogusz, dóbr rycerskich Rundewiese (Okragła Łąka) i folwarku Keilhof, nie zachowało się niemalże nic. Na terenie dawnego majątku w Sadlinkach wzniesiony został około 1910 r. zespół budynków szkolnych (obecnie użytkowanych jako mieszkalne) przy ul. Szkolnej 1 i 2. W majątku Bogusz zachował się budynek chlewni (obecnie mieszkalno-gospodarczy), pozostałości dawnego browaru (Białki 38) oraz lipowa aleja dojazdowa. Z dóbr rycerskich Rundewiese w terenie zachował się jedynie układ drożny (dawna droga prowadząca do dworu na osi pn.-pd. oraz droga prowadząca na podwórze gospodarcze na osi wsch.-zach.), natomiast dwór, park, budynki gospodarcze oraz nasadzenia w alejach dojazdowych do dworu i na teren podwórza gospodarczego nie istnieją. W pobliżu miejsca lokalizacji dworu powstał współczesny budynek mieszkalny, natomiast w zachodniej części podwórza gospodarczego powstała zagroda. Układ przestrzenny folwarku Keilhof uległ całkowitemu zatarciu, nie zachował się żaden budynek ani towarzysząca im (być może) zielen.

W niewielu zagrodach zachowała się historyczna zielen przydomowa. Nadal żywa jest tradycja uprawy sadów owocowych przy zagrodach, przy domach sadzone są różnego rodzaju drzewa liściaste, nie tylko owocowe, choć coraz częściej spotkać można obce krajobrazowi gminy Sadlinki świerki, żywotniki oraz jałowce odmian ozdobnych, czy inne rzadkie drzewa i krzewy iglaste. Sadzone tradycyjnie w pobliżu domów drzewa liściaste (najczęściej lipy, ale także dęby i jesiony) szybko znikają z krajobrazu wiejskiego gminy Sadlinki, drzewa nie są zastępowane nowymi nasadzeniami.

Obiekty sakralne w gminie Sadlinki reprezentują trzy świątynie: kościół parafialny pw. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej w Nebrowie Wielkim – wpisany do rejestru zabytków, kaplica p.w. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Nebrowie Wielkim – wpisana do rejestru zabytków oraz kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Sadlinkach włączony do gminnej ewidencji zabytków. Kościół parafialny w Nebrowie Wielkim zbudowany został przez gminę ewangelicką w latach 1746-1747, przejęty przez katolików w 1946 r., wzniesiony został w stylu barokowym, z czerwonej cegły licówki, kaplica w Nebrowie Wielkim powstała w 1928 r. jako kościół katolicki, w stylu neobarokowym, murowana z cegły, otynkowana, z bogato zdobionym tympanonem, kościół parafialny w Sadlinkach wzniesiony został w 1930 r. przez gminę ewangelicką, po 1945 r. przejęty przez katolików, wzniesiony został w stylu eklektycznym (łączącym neogotycką, smukłą bryłę z formami neobarokowymi), odbudowany po pożarze w 1973 r., rozbudowany 1987 r. o salki katechetyczne, murowany z cegły, otynkowany.

Na terenie gminy zachowały się dawne cmentarze: ewangelickie, katolickie i jeden menonicki. Cmentarze ewangelickie znajdują się w Białkach (XIX w.), Boguszu (XIX w.), Bronisławowie (XIX/XX w.), Grabowie (ok. 1860 r.), Kaniczkach (1 poł. XIX w.), dwa w Karpinach (ok. 1900 r. i 4 ćw. XIX w.), Nebrowie Wielkim (1 poł. XIX w.), Okragłej Łące (ok. 1880 r.) – swoje pochówki mieli tu również menonici, Olszanicy (ok. 1800 r.), przy ul. Leśniej w Sadlinkach (ok. 1900 r.). Cmentarzy menonicki zachował się w Okragłej Łące (1800 r.). Z cmentarzy katolickich o zachowanych cechach historycznych wymienić należy cmentarz przy ul. Kwidzyńskiej w Sadlinkach (1912 r.) i Nebrowie Wielkim (1928 r.). Pomimo prowadzonych ostatnio działań mających na celu ich uporządkowanie, nadal większość z nich jest zaniedbana. Cmentarze w Bronisławowie, Kaniczkach, Nebrowie Wielkim, Okragłej Łące (menonicki) i Sadlinkach (katolicki) są uporządkowane, teren jest zadbane, usunięto samosiewy. Cmentarz katolicki w Sadlinkach jest nadal użytkowany, przez co na bieżąco jest porządkowany.

Rozwój gminy następował nie tylko w dziedzinie rolnictwa, ale również w dziedzinie techniki. Powstawały tu młyny, kuźnie, cegielnie, browary i zlewnie mleka. Do dziś zachowały się młyny, w tym wodny w Białkach-Boguszu oraz młyny motorowe w Białkach i w Nebrowie Wielkim, murowane kuźnie w Bronisławowie, Grabowie, Sadlinkach i dwie w Kaniczkach. Po epoce browarnictwa na terenie gminy zachował się tylko jeden budynek dawnego browaru w Białkach-Boguszu – obecnie pełniący funkcję magazynową, wzniesiony został w konstrukcji kamiennej, pozbawiony więźby dachowej, przekryty został płaskim stropem żelbetowym. Z innych budynków pełniących funkcje przemysłowe zachował się zespół budynków cegielni w Sadlinkach oraz budynek zlewni mleka w Nebrowie Małym.

Pierwsza sieć energetyczna na terenie gminy założona została po 1923 r. – jej świadkami, ocalałymi do dziś, są transformatory w Karpinach, Okrągłej Łące, Wiślinach, Sadlinkach oraz dwa w Glinie, dwa w Kaniczkach i dwa w Nebrowie Wielkim.

Z zabytków hydrotechniki na uwagę zasługuje most z jazem na rzece Liwie (km 32+720) w Białkach-Boguszu wzniesiony w 1938 r. w konstrukcji betonowej.

Na terenie gminy znajdują się również umocnienia z 1939 r. osłaniające węzeł komunikacyjny w Kwidzynie i przeprawy na Wiśle, składające się z dwóch schronów bojowych w Okrągłej Łące i jednego w Rusinowie.

Obiekty wpisane do rejestru zabytków na terenie gminy Sadlinki - kościół i kaplica w Nebrowie Wielkim - znajdują się w dobrym stanie technicznym, na bieżąco poddawane są konserwacji, pracom konserwatorskim i niezbędnym dla ich funkcjonowania robotom budowlanym.

Największe zagrożenia dotyczą obiektów zabytkowych włączonych do gminnej ewidencji zabytków ze względu na brak odpowiednich przepisów prawnych w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wynikający z przepisów ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane brak konieczności uzgodnienia z konserwatorem zabytków robót budowlanych podlegających zgłoszeniu oraz brak konieczności zgłoszenia niektórych robót budowlanych m.in. docieplenie w obiektach do 12 m, powoduje, że obiekty włączone do gminnej ewidencji zabytków, usytuowane poza obszarami wpisanymi do rejestru zabytków nie są w takich przypadkach objęte nadzorem konserwatorskim.

W bardzo złym stanie technicznym na terenie gminy znajdują się następujące obiekty włączone do Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Sadlinki:

a) zabudowa zabytkowa:

- Białki 62, budynek gospodarczo-magazynowy,
- Bronisławowo 5, budynek mieszkalno-gospodarczy,
- Bronisławowo 26, suszarnia tytoniu – rozebrana,
- Bronisławowo 28, dom mieszkalno-gospodarczy (w ruinie),
- Bronisławowo 38, suszarnia tytoniu,
- Bronisławowo 51, budynek mieszkalno-gospodarczy (nieużytkowany),
- Bronisławowo 51, suszarnia tytoniu (nieużytkowany),
- Grabowo 14, budynek mieszkalny,
- Kaniczki 14, budynek mieszkalny,
- Karpiny 23, suszarnia tytoniu – rozebrana,
- Karpiny 24, budynek mieszkalno-gospodarczy – skute tynki i detale architektoniczne pierwszej kondygnacji (detal w złym stanie technicznym pozostawiony został tylko w szczytach budynku),
- Karpiny 29, suszarnia tytoniu,
- Karpiny 43, suszarnia tytoniu,
- Nebrowo Małe 29/29A, budynek mieszkalny – częściowo ocieplony,
- Nebrowo Małe 37, budynek gospodarczo - spichlerzowo – inwentarski,
- Nebrowo Małe 7, budynek mieszkalny – częściowo ocieplony,
- Nebrowo Wielkie 27, budynek mieszkalny (w ruinie),
- Nebrowo Wielkie 35, budynek mieszkalny,
- Okrągła Łąka 19, suszarnia tytoniu,
- Olszanica 10, budynek mieszkalny,
- Olszanica 21, budynek mieszkalno-gospodarczy,
- Olszanica 21, suszarnia tytoniu,
- Olszanica 25, budynek gospodarczy,

- Olszanica 27, budynek gospodarczy (uszkodzona konstrukcja dachu),
- Olszanica 28, suszarnia tytoniu,
- Olszanica 29, budynek mieszkalno-gospodarczy (pół budynku ocieplono styropianem),
- Olszanica 36, suszarnia tytoniu,
- Olszanica 43, budynek mieszkalny (usunięto detal architektoniczny),
- Olszanica 50, suszarnia tytoniu,
- Olszanica 54, budynek mieszkalny,
- Olszanica 55, budynek gospodarczy,
- Rusinowo 15, suszarnia tytoniu,
- Rusinowo 25, budynek gospodarczy (w ruinie),
- Rusinowo 25, stodoła (w ruinie),
- Sadlinki, ul. Kwidzyńska 18, kuźnia,
- Sadlinki, ul. Robotnicza 25, budynek mieszkalny – uszkodzona konstrukcja (spękane ściany),
- Wiśliny 43, budynek mieszkalny,
- Wiśliny b. nr 3 (nr 23) – częściowo ocieplony,

b) zieleń zabytkowa, cmentarze:

- cmentarz ewangelicki w Białkach – zaniedbana zieleń, bardzo dużo samosiewów, cmentarz zarośnięty, zaniedbany,
- cmentarz ewangelicki w Białkach majątku Bogusz – zaniedbana zieleń, cmentarz zarośnięty krzewami i młodymi sosnami, zaniedbany,
- cmentarz ewangelicki w Grabowie – zachowany starodrzewa, cmentarz porośnięty bylinami i małymi krzewami, zaniedbany,
- cmentarz ewangelicki w Karpinach (Neu Mühlbach) – zaniedbana zieleń, cmentarz zarośnięty dużą ilością samosiewów (brzoza, dąb, topola), zaniedbany,
- cmentarz ewangelicki w Karpinach (Treugenkohl) – zaniedbana zieleń, cmentarz zarośnięty dużą ilością samosiewów, zaniedbany,
- cmentarz menonicki w Okrągłej Łące – brak zieleni komponowanej, uszkodzony grobowiec,
- cmentarz ewangelicko-mennonicki w Olszanicy – gęsto zarośnięty krzewami lilaka, brak dostępu na teren cmentarza,
- cmentarz ewangelicki w Sadlinkach – zaniedbana zieleń, cmentarz zarośnięty dużą ilością samosiewów, zaniedbany.

Gmina Sadlinki posiada bardzo dobrze zachowany historyczny krajobraz kulturowy. W sposób harmonijny łączą się tutaj walory środowiska naturalnego z przekształceniami antropogenicznymi, przez co obszar gminy odznacza się dużymi walorami krajobrazowymi.

Tereny najsilniej przekształcone antropogenicznie w pobliżu gminy to tereny przemysłowe –zakładów celulozowo-papierniczych IP w sąsiednim Kwidzynie. Zakłady te pośrednio wpływają na obniżenie wartości krajobrazowych części północno-zachodniej gminy w okolicach wsi Grabowo, Olszanica i Kaniczki, chociaż ze względu na płaskie ukształtowanie terenu, kominy zakładów widoczne są także z dalszych części gminy. W Białkach widok na zakłady jest złagodzony ze względu na znajdującą się otulinę lasów od strony północnej wsi i znaczne różnice poziomu terenu powodujące przesłonięcie widoku na zakład.

Inne zjawiska o negatywnym charakterze to m.in. silna presja inwestycyjna, mająca bardzo duży wpływ na przekształcanie się krajobrazu kulturowego, objawiająca się zanikiem układów przestrzennych wsi, zagród, detali architektonicznych, proporcji budynków oraz zacieraniem charakterystycznych dla regionu układów zieleni (usuwanie zadrzewień śródpolnych, wzdłuż dróg oraz przydomowych). Negatywny wpływ na zachowanie historycznego krajobrazu kulturowego na terenie gminy ma, wręcz powszechne obecnie, stosowanie dachów czterospadowych na budynkach mieszkalnych, obcych tradycyjnemu budownictwu tego regionu. Negatywny wpływ na krajobraz może mieć również transformacja użytków zielonych w inne użytki rolne (grunty orne, sady), leśne lub osadnicze. Brak opieki nad cmentarzami może doprowadzić do ich zniszczenia i zanikania w krajobrazie. Negatywnym zjawiskiem jest usuwanie starodrzewu z terenu historycznych zagród bez wprowadzania nasadzeń zastępczych.

Duży wpływ na zacieranie swoistości i niepowtarzalności krajobrazu kulturowego ma stosowanie współczesnych, zbyt zindywidualizowanych form architektonicznych, a także brak harmonijnego wkomponowania zabudowy w istniejące walory krajobrazowe.

Należy dążyć do poprawy stanu technicznego budynków o wartościach historycznych i kulturowych poprzez prowadzenie prac remontowych, konserwatorskich, restauratorskich, a tam gdzie jest to niezbędne przez odtworzenia zniszczonych elementów budynków w celu integracji i scalenia zabytku, po uzyskaniu wymaganych przepisami prawa uzgodnień z właściwym miejscowo konserwatorem zabytków. Zespoły zieleni na dawnych cmentarzach oraz cmentarze należy uporządkować oraz poddać rewaloryzacji. Po zrealizowaniu niezbędnych prac porządkowych i rewaloryzacyjnych należy objąć stałą ochroną nieużytkowane cmentarze na terenie gminy.

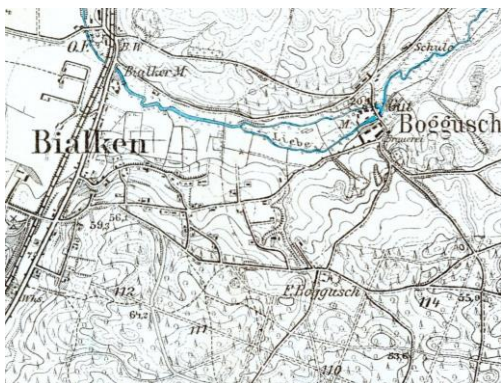
Ze względu na duże wartości krajobrazu kulturowego gminy Sadlinki jego ochronę należy zapewnić poprzez podjęcie następujących działań:

- nową zabudowę należy lokalizować w miejscach dawnych siedlisk z zachowaniem ich historycznych układów, w nowych lokalizacjach zabudowę należy sytuować i komponować zgodnie z ukształtowaniem terenu, kubatura i wysokość domów powinna być zbliżona do sąsiedniej historycznej zabudowy (jakkolwiek stylistyka architektoniczna budynków powinna być współczesna), należy przeciwdziałać powstawaniu zwartej zabudowy, ograniczać gabaryty budynków, należy stosować lokalne materiały budowlane (drewno, miejscowy kamień, ceramikę), a także stosować historyczną kolorystykę dachów i elewacji,
- przy wprowadzaniu nasadzeń należy stosować gatunki rodzime, nasadzenia powinny powstawać w formie sadów, ogrodów przydomowych i szpalerów wzdłuż dróg,
- należy uzupełniać historyczną zielen przy drogach, w ogrodach, na cmentarzach oraz w parkach, zgodnie z występującymi tam gatunkami.

5.2.3. Zabytki nieruchome

A. Układy ruralistyczne i urbanistyczne

BIĄŁKI

Dawne nazwy: Hildebrandisdorf (1394), Hildebrandsdorf (1559), niem. Bialken, Weissenkrug.

Podstawowe dane historyczne: W 1394 r. biskup Jan zezwolił swojemu słudze Johanowi Lömanowi na zbudowanie młyna olejowego na rzece Liwie (Lybe) na terenie pomiędzy dzisiejszymi Białkami wzmiankowanymi w XIII w. pod nazwą *Hildbrandisdorf* a Sadlinkami. Za otrzymany przywilej zobowiązany był do tłoczenia oleju dla wszystkich dworów biskupich oraz do płacenia rocznego czynszu w wysokości siedmiu grzywnien⁸². W 1481 r. biskup Jan IV zezwolił Brosianowi (Ambrożemu) Neumarkтови na postawienie nad Liwą karczmy, w której prowadzono sprzedaż piwa gdańskiego i elbląskiego⁸³.

Po sekularyzacji zakonu krzyżackiego (1525 r.) Białki stały się osadą książęcą. W 1559 r. Thomas Schmid otrzymał karczmę w Białkach wraz z 7 włókami ziemi na prawie chełmińskim⁸⁴. Następnie karczma wraz z terenem w Białkach została sprzedana Rębowskiemu. W XVIII w. właścicielem osady był szlachcic Henryk

⁸² H. Cramer, *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, w: *Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder*, z. 15-18, Marienwerder 1885-1887, s. 146;

⁸³ Kwidzyn: z dziejów..., s. 238;

⁸⁴ H. Cramer, *op. cit.*, s. 335-336;

von Groeben. Do Białek należały też 22 morgi ziemi zwanej Żuławkami. Następnie osadę przejęła pruska Kamera. W 1787 r., po wzięciu pod uprawę pastwisk i nieużytków, we wsi było 7 łąnów, na których gospodarowało 36 mieszkańców.

Szybszy rozwój Białek nastąpił po uwłaszczeniu prowadzonym przez administrację pruską w XIX w. W 1885 r. wieś zajmowała 450 ha i liczyła 312 mieszkańców. W 1939 r. było tu 175 gospodarstw domowych, w których mieszkało 438 osób.

Po drugiej wojnie światowej pierwszym sołtysem został Apolinary Wierzbicki (1945-1948), następnie Julian Stasiewicz (1948-1968). W 1946 r. zorganizowano w Białkach czteroklasową szkołę podstawową. W 1970 r. wieś liczyła 455 mieszkańców.⁸⁵

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego⁸⁶.

Położenie: 6 km na południe od Kwidzyna. Przy drodze wojewódzkiej nr 532, przy trasie kolejowej Malbork – Kwidzyn – Grudziądz.

Układ historyczny: układ nieregularny.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny zachowany, zachowana historyczna zabudowa.

BRONISŁAWOWO

Dawne nazwy: Schenkenberge 1586, Schenkenberg 1611, Schinkenberg 1790, niem. Schinkenberg.

Podstawowe dane historyczne: W średniowieczu teren ten należał do biskupstwa, brak jednak informacji o tym, w jaki sposób był zagospodarowany. Wieś wymieniana była na początku XVI w. – wchodziła w skład dóbr biskupich. Bronisławowo otrzymało przywilej lokacyjny w 1575 r., sprowadzeni zostali wówczas olędrzy i osadzeni na prawie emfiteutycznym (dziedzicznej dzierżawy)⁸⁷. Po sekularyzacji zakonu krzyżackiego wieś weszła w skład Prus Książęcych. W 1659 r. przeszła w ręce tajnego radcy elektora – Ulryka Dobrzeńskiego. W jego rodzinie pozostawała do 1719 r. Po zniszczeniach w czasie wojny północnej i klęskach powodzi w l. 1709-1711 powrócono do systemu wydzierżawiania działek olędom. W 1885 r. powierzchnia wsi wynosiła około 690 ha. Było tam 529 mieszkańców⁸⁸, 53 domy, 70 dymów, 360 mieszkańców, w tym: 346 ewangelików, 7 katolików, 7 Żydów.⁸⁹ Wchodziła w skład powiatu kwidzyńskiego Rejencji Kwidzyńskiej.

W 1889 r. powierzchnia wsi wynosiła 514 ha (w tym 118 roli ornej 149 łąk), we wsi była szkoła ewangelicka, stacja pocztowa w Rundewiese (Okrągłej Łące)⁹⁰.

⁸⁵ Kwidzyn: z dziejów..., s. 238;

⁸⁶ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

⁸⁷ Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce, hasło: Bronisławowo, <http://holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=507> [strona Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, dostęp: 6.04.2024 r.];

⁸⁸ Tamże, s. 240;

⁸⁹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa, 1889, t. X, s. 374;

⁹⁰ Tamże, s. 373-374;

W 1939 r. w Bronisławowie były 123 gospodarstwa domowe, w których mieszkały 583 osoby.

Po drugiej wojnie światowej pierwszym sołtysiem był Michał Serafin, a po nim przez 25 lat Paweł Dyka. W l. 1955-1977 Bronisławowo było siedzibą Gromadzkiej Rady Narodowej. Funkcję przewodniczącego Prezydium GRN pełnił Marian Mendak. We wrześniu 1958 r. otwarta została czteroklasowa szkoła podstawowa. W 1970 r. wieś liczyła 507 mieszkańców.⁹¹

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego⁹².

Położenie: 14 km na południowy zachód od Kwidzyna. Przy drodze wojewódzkiej nr 611.

Układ historyczny: rzędówka.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmienny układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

GLINA

Dawne nazwy: Stangendorf 1547, niem. Stangendorf.

Podstawowe dane historyczne: Pierwotna nazwa miejscowości sugeruje, że wieś mogła być lokowana przez Dytrycha Stango (Stangendorf - wieś Stangów), administratora dóbr biskupich do 1285 r. W 1575 r. na 30,5 łanach w Glinie osadzono olędrów na prawie emfiteutycznym, wówczas to wieś wyodrębniona została z Nebrowa. Zadaniem nowych osadników była budowa wałów przeciwpowodziowych oraz osuszenie terenu. W 1646 r. odnotowano tu Szkotów, którzy zajmowali się handlem obwoźnym. W 1719 r. były w Glinie dwie karczmy i 45 gospodarzy, którzy ze względu na żyzną glebę i wydajną uprawę mieli często nadziały mniejsze niż jeden łan. W 1788 r. chłopci z Gliny uzyskali ziemię w dziedziczne użytkowanie.⁹³

W 1885 r. we wsi było 47 domów, 70 dymów, 417 mieszkańców, w tym: 76 katolików, 336 ewangelików i 5 osób innej wiary. W 1890 r. stacja pocztowa była w Rundewiese (Okragłej Łące), parafia katolicka w Nowem, wieś miała 772 ha (w tym 534 roli ornej).⁹⁴

W 1939 r. wieś liczyła 334 mieszkańców i 93 gospodarstwa domowe. Po wyzwoleniu szkołę podstawową zorganizował Bolesław Paprocki. W 1970 r. żyło w Glinie 309 osób.⁹⁵

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego⁹⁶.

Położenie: 20 km na południowy zachód od Kwidzyna, około 1 km na wschód od prawego brzegu Wisły.

Układ historyczny: rzędówka.

⁹¹ Kwidzyn: z dziejów..., s. 240;

⁹² Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

⁹³ Tamże, s. 246-247;

⁹⁴ Słownik Geograficzny..., t. XI, s. 182;

⁹⁵ Kwidzyn: z dziejów..., s. 246-247;

⁹⁶ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmienny układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

GRABOWO

Dawne nazwy: Graben, Grabow 1386, Grabaw 1429, Grabau 1575, Grabowie 1711, Gross Grabau 1790, Grabowo 1881, niem. Gross Grabau.

Podstawowe dane historyczne: W XIII w. był nieużytkowany, według źródeł porośnięty grabami (od których pochodzi polska nazwa późniejszej wsi). Obszar ten od 1250 r. należał do dominium biskupów pomezzańskich. Z 1381 r. pochodzi informacja, że sołtysiem Grabowa był Volkmar, co wskazuje na wcześniejszą lokację tej miejscowości⁹⁷. W 1386 r. z dokumentu biskupa pomezńskiego Jana, w którym wyznaczył podział prac melioracyjnych między kapitułą a mieszkańcami wsi, wynika, że Grabowo leżało nad małym jeziorem zwanym Seniczchen⁹⁸. W 1394 r. Grabowianie wraz z innymi mieszkańcami biskupiej żuławy zobowiązani zostali do prac przy wale w krzyżackim Welczu. Powódzie często pustoszyły te tereny, jedna z największych miejsc miała za czasów biskupa Jana IV (l. 1479-1501); zniszczone zostały wówczas zabudowania, pola i pastwiska, w tym także w Grabowie. Jeszcze w 1540 r. obszar wsi wykorzystywany był jedynie na pastwiska. Dopiero w 1575 r. dzięki przybyciu olędrów, którzy wybudowali wały przeciwpowodziowe i osuszyli teren, osadnictwo mogło ponownie się rozwijać. Grabowo dodatkowo zyskiwało na bliskości przeprawy przez Wisłę. W 1715 r. kolejna wielka powódź przyczyniła się do zahamowania rozwoju wsi. W 1788 r. było tu 21 gospodarstw, a prawie sto lat później wieś miała powierzchnię 439 ha i 210 mieszkańców⁹⁹.

W 1881 r. było to wieś włościańska, od strony Wisły osłonięta wałem przeciwpowodziowym, posiadała 1379 mórg ziemi, 54 budynków, domów mieszkalnych 21, katolików 24, ewangelików 201. Parafia i poczta Kwidzyn, szkoła w Grabówku.¹⁰⁰

W 1939 r. w 43 gospodarstwach domowych mieszkały 202 osoby. Po drugiej wojnie światowej powstała w Grabowie gmina wiejska. Pierwszymi organizatorami miejscowej administracji byli: wójt Kazimierz Lipiński i sekretarz zarządu gminnego Feliks Maziarz. Kolejni wójtowie to: Aleksander Ciszkowski i Zbigniew Śniada. Od 1954 r. funkcję przewodniczącego Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej sprawował Tadeusz Piwowarski, a następnie Bolesław Burzawa. 31 grudnia 1958 r. gromadę Grabowo przyłączono do gromady Mareza. W latach 70-tych XX w. wybudowano tu w czynie społecznym wiejską świetlicę. W 1970 r. żyło w Grabowie 108 osób.¹⁰¹

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹⁰².

Położenie: 10 km na południowy zachód od Kwidzyna, około 1 km na wschód od prawego brzegu Wisły.

⁹⁷ Kwidzyn: z dziejów..., s. 251;

⁹⁸ H. Cramer, op cit, s. 129-130;

⁹⁹ Kwidzyn: z dziejów..., s. 251;

¹⁰⁰ Słownik Geograficzny..., t. II, s. 785;

¹⁰¹ Kwidzyn: z dziejów..., s. 251;

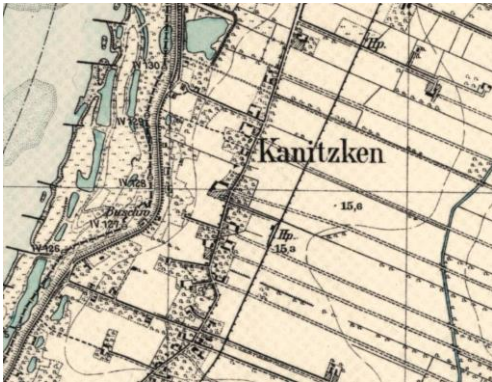
¹⁰² Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

Układ historyczny: rzędówka, z koloniami po stronie zachodniej.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmienny układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

KANICZKI

Dawne nazwy: Kunczken 1378, Canitz 1461, Konnitzky 1542, Canizken, Konitzken 1575, Kanitzken 1694, Kanitzke 1790, Kanicki 1882, niem. Kanitzken, Kunkenau.

Podstawowe dane historyczne: Obszar dzisiejszych Kaniczek i Olszanicy oddzielał niegdyś Stary Nogat, którego śladem było w XIV w. jezioro Seniczchen¹⁰³. Nazwa wsi prawdopodobnie pochodzi od nazwy jeziora. Cała okolica od 1250 r. należała do dominium biskupstwa pomezkańskiego. W 1378 r. kapituła nadała Piotrowi Staroście w celu lokacji wieś Kunczken z dwudziestoma ogrodami, każdy po trzy morgi. Dwa z nich były wolne od czynszu i służby. Pozostałe ogrody obowiązywał roczny czynsz w wysokości czterech skojców z ogrodu oraz robocizna według potrzeby na własny koszt, z wyjątkiem pracy przy sianokosach, wykonywanej według starego zwyczaju. W wyniku zniszczeń wojennych i powodzi w XVI w. Kaniczki przynajmniej częściowo opustoszały. W 1542 r. były tu tylko dwa gospodarstwa należące do Krótkiego i Bartlińskiego. Resztę areálu wsi traktowano jako pastwiska. Ze względu na częste powodzie niszczące te tereny książę Albrecht Fryderyk osadził na 40 łanach olędrów, w zamian za obowiązek budowy wałów przeciwpowodziowych i osuszenia terenu. W 1575 r. chłopci zagospodarowali tylko 37 łanów i dziesięć mórg. Duże straty wyrządziły dwa wielkie wylewy Wisły w latach 1672 i 1717, ale powierzchnia uprawna nie wynosiła mniej niż 34 łany. Ponieważ olędrzy mieli kontrakty długoterminowe, to w 1788 r. uzyskali prawo do dziedzicznego użytkowania ziemi, a w okresie reform uwłaszczeniowych zostali uwłaszczeni w pierwszej kolejności. W 1885 r. na 783 ha mieszkało 511 osób. Zmiana nazwy wsi na Kunkenau nastąpiła w 1938 r. Rok później wieś liczyła 97 gospodarstw domowych, w których mieszkały 372 osoby¹⁰⁴.

W 1882 r. wieś miała 2552 morgi powierzchni, 148 budynków, 52 domy, we wsi mieszkało 85 katolików, 409 ewangelików, we wsi była szkoła, parafia i poczta w Nowem.¹⁰⁵

Już 19 czerwca 1945 r. powstała tu jedna z pierwszych szkół podstawowych w powiecie kwidzińskim. W l. 1962-1965 wzmocniono korpus przeciwpowodziowy wału nadwiślańskiego na odcinku wsi Kaniczki. 29 sierpnia 1965 r. oddano do użytku nowy budynek szkolny. W 1970 r. było tu 347 mieszkańców.¹⁰⁶

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzińskiego, województwa pomorskiego¹⁰⁷.

Położenie: 12 km na południowy zachód od Kwidzyna, na prawym brzegu Wisły.

¹⁰³ Wzmiankowane w źródłach z 1396 r., za: H. Cramer, op. cit., s. 130;

¹⁰⁴ Tamże, s. 256 – 258;

¹⁰⁵ Słownik Geograficzny ..., t. III, s. 803;

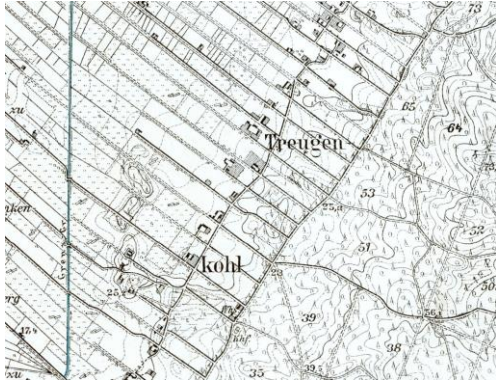
¹⁰⁶ Kwidzyn: z dziejów..., s. 256 - 258;

¹⁰⁷ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

Układ historyczny: rzędówka bagienna.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmieniony układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

KARPINY

Dawne nazwy: Treugenkohl (1587), Treuekohl (1790), niem. Treugenkohl.

Podstawowe dane historyczne: Pod koniec XVI w. miejscowość nazywano Polską Wsią. Po przybyciu kolonistów z Turyngii w XVII w. wieś przemianowano na Treugenkohl. Po zaprowadzeniu ordynku wałowego w 1755 r. Karpiny były zobowiązane stawić ośmiu chłopów jako straż nadwiślańską w Wiślinie. Z powodu znacznej odległości nie potrzebowali dowozić sprzętu przeciwpowodziowego.¹⁰⁸

W 1892 r. powierzchnia wsi wynosiła 359 ha powierzchni (w tym 180 ha roli ornej, 7 ha łąk, 4 ha lasu), 53 domy, 60 dymów, liczyła 290 mieszkańców (w tym 279 ewangelików, 6 katolików, 5 Żydów), we wsi była szkoła ewangelicka, stacja pocztowa w Sadlinkach, parafia katolicka w Kwidzynie.¹⁰⁹

W 1939 r. w Karpinach było 316 mieszkańców, którzy zajmowali 87 gospodarstw domowych. Po drugiej wojnie światowej wieś nazwano Karpiny. W 1970 r. do czteroklasowej szkoły podstawowej uczęszczało 29 uczniów. W tymże roku w Karpinach żyło 312 osób.¹¹⁰

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹¹¹.

Położenie: 12 km na południe od Kwidzyna.

Układ historyczny: zabudowa rozproszona o nieregularnym układzie przestrzennym.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny wywodzi się z rzędówki, obecnie mocno zniekształcona. Zachowana zabudowa historyczna.

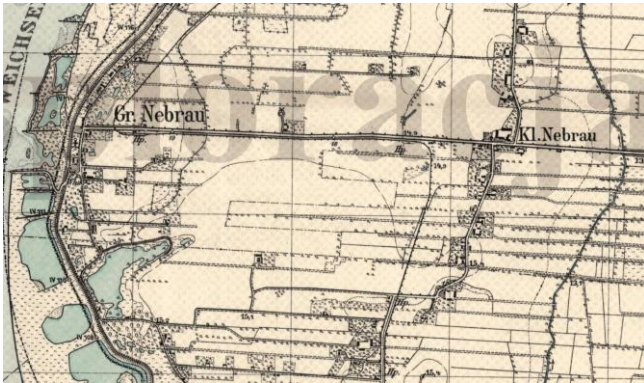
¹⁰⁸ Tamże, s. 258;

¹⁰⁹ Słownik Geograficzny ..., t. XII, s. 473;

¹¹⁰ Kwidzyn: z dziejów ..., s. 258;

¹¹¹ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

NEBROWO WIELKIE i NEBROWO MAŁE

Dawne nazwy: Nebrowo Wielkie – Ebere 1303, Nebrau (1375), Nebrow, Nebraw (1396), Nebra (1406), Nebrow (1505), Nebraw (1547), Nebrau (1699), Gross Nebrau), (1752), Nebrowo Wielkie (1885), niem. Gross Nebrau; Nebrowo Małe – Klein Nebrau (1684), Nebrowo Małe (1885), niem. Klein Nebrau.

Podstawowe dane historyczne: Od 1250 r. obszar dzisiejszych wsi Nebrowo Wielki i Małe wchodził w skład dominium biskupstwa pomezkańskiego. W 1303 r. w źródłach występuje niejaki Johannes de Eber jako świadek, którego miejsce pochodzenia związane było z Nebrowem bądź z Ostrowitem¹¹². W 1396 r. biskupomezkański Jan wydzierżawił mieszkańcom wsi 4 włóki łąk nebrowskich za czynsz roczny w wysokości 150 buszteli jęczmienia¹¹³. Pod koniec XIII w. Nebrowo mogło należeć do dwóch braci Fryderyka i Jana z Nawry pod Toruniem (zwaney wtedy Neber lub Eber). W 1361 r. wielki mistrz krzyżacki Winrich von Kniprode rozstrzygnął spór o Nebrowo między jakimś Eberleinem i zapewne biskupstwem. Wieś, posiadająca prawo magdeburskie, pozostawała wówczas w rękach rycerzy z Nawry. Nebrowo było w tym czasie lokalnym ośrodkiem handlowym, podobnie jak sąsiednie Wiśliny. W 1373 r. sołtysiem był Jan, a rektorem kościoła w 1393 r. Mikołaj, co przemawia za wcześniejszym powstaniem parafii. Ślady dawnego kościoła odkryto w 1799 r. na starym cmentarzu pomiędzy Wielkim a Małym Nebrowem. Na początku 1421 r. miejsce miało katastrofalną w skutkach powódź, która zalała wiele wsi łącznie z Nebrowem. Do zahamowania rozwoju wsi przyczyniły się dodatkowo późniejsze długotrwałe upały, które wyrządziły poważne szkody w zasiewach. W 1435 r. w Nebrowie stacjonowały wojska krzyżackie, mające za zadanie bronić przeprawy pod Nowem na wypadek ataku husytów. Wyprawę husycką opisał w 1445 r. nebrowski proboszcz Konrad Bitschin. Na początku wojny trzynastoletniej, we wrześniu 1454 r., Jan Szczekociński, polski starosta z Grudziądza, zobowiązał sołtysów żuławskich i ich rajców (w tym również z Nebrowa) do odbudowy wsi. Powódzie w l. 1480-1501 i wojna polsko-krzyżacka w l. 1519-1521 spowodowało całkowity upadek Nebrowa. W 1547 r. książę Albrecht wystawił nebrowianom przywilej na prawie chełmińskim na 43 łany, ale z obowiązkiem naprawy wałów. Z ruiny gospodarczej wieś dźwigała się powoli, lecz systematycznie. W 1580 r. 21 menonitów otrzymało kontrakt osadniczy na 45 włók¹¹⁴.

W 1590 r. wzniesiono nowy kościół na miejscu starego, ten z kolei spalił się w 1624 r. Kolejna świątynia została rozebrana w 1746 r. ze względu na swój katastrofalny stan, w jej miejscu gmina ewangelicka wybudowała w latach 1747-1749 obecny kościół p.w. Matki Bożej Królowej Korony Polski¹¹⁵.

W 1624 r. wyodrębniła się osada Nebrowo Małe. Pastorzy gminy nebrowskiej głosili kazania po polsku aż do lat 30-tych XIX w. Również dzieci uczyli w tym języku. Wcześniej oczynszowani chłopci otrzymali ziemię w dożywotnie użytkowanie w 1788 r. Wówczas w Nebrowie Wielkim były 23 gospodarstwa, a w Nebrowie

¹¹² M. Perlbach, Pommerlisches Urkundenbuch, Danzig 1882, s. 546;

¹¹³ H. Cramer, op. cit., s. 150;

¹¹⁴ Katalog osadnictwa..., hasło: Nebrowo Wielkie, <http://holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=522> [strona Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, dostęp: 6.04.2024 r.];

¹¹⁵ Słownik Geograficzny..., t. VI, s. 944;

Małym znajdowało się 17 gospodarstw. W 1910 r. mieszkały tu 202 osoby, w Nebrowie Wielkim było 395 osób.¹¹⁶

W 1885 r. obszar Nebrowa Wielkiego miał 1735,97 mórg magdeburskich, we wsi były 73 budynki, w tym 27 domów, 262 mieszkańców, 39 katolików, 221 ewangelików. Stacja pocztowa w Rundewiese (Okragła Łąka), parafia katolicka w Nowem, szkoła i parafia ewangelicka w miejscu.¹¹⁷

Nebrowo Małe w 1885 r. miało 1548,8 mórg obszaru, 86 budynków, 22 domy, 247 mieszkańców, 12 katolików, 235 ewangelików. Szkoła ewangelicka w miejscu, stacja pocztowa i parafia katolicka w Nowem, parafia ewangelicka w Nebrowie Wielkim.¹¹⁸

W 1939 r. liczba mieszkańców wynosiła 321, zajmowali oni 93 gospodarstwa domowe. W tymże roku w Nebrowie Małym było 48 gospodarstw domowych i 226 mieszkańców.

W 1945 r. utworzono w Nebrowie Wielkim gminę wiejską. Pierwszym wójtem był Franciszek Kocznur, a sekretarzem zarządu gminnego – Aleksander Klusek. Kolejnymi wójtami byli: Władysław Barczykowski, Józef Piotrowski i Władysław Słysz. Przewodniczącym GRN był Piotr Jurczyk. Od 1954 r. Nebrowo Wielkie było siedzibą Gromadzkiej Rady Narodowej. Funkcje przewodniczących Prezydium GRN pełnili w kolejności: Antoni Królikowski, Jan Kwiatkowski, Roman Domozych i Stanisław Gałczyński. 1 stycznia 1973 r. gromadę Nebrowo Wielkie włączono do gminy Sadlinki.

Od 1945 r. działa w Nebrowie Wielkim szkoła podstawowa. W roku szkolnym 1960/1961 było tu 119 uczniów i czterech nauczycieli. W ramach czynów społecznych we wsi wybudowano świetlicę i remizę strażacką, założono też wodociąg.

W 1974 r. w Nebrowie Wielkim oprócz szkoły podstawowej działał ośrodek kultury, biblioteka publiczna i klub „Ruchu”. W 1970 r. wieś liczyła 368 mieszkańców. W 1961 r. w Nebrowie Małym powstała RSP „Nebrowianka”.

W 1970 r. wieś liczyła 239 mieszkańców.¹¹⁹

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹²⁰.

Położenie: 17 km na południowy zachód od Kwidzyna. Na prawym brzegu Wisły. Nebrowo Małe oddalone od Nebrowa Wielkiego o 2 km na wschód.

Układ historyczny: Nebrowo Wielkie i Nebrowo Małe – rzędówka.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: w obu wsiach układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmienny układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

¹¹⁶ Kwidzyn: z dziejów..., *Tamże*, s. 270-272;

¹¹⁷ Słownik Geograficzny..., t. VI, s. 944;

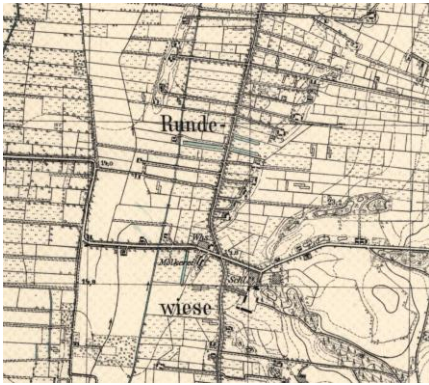
¹¹⁸ *Tamże*, t. VI, s. 944;

¹¹⁹ Kwidzyn: z dziejów..., s. 270-272;

¹²⁰ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

OKRĄGŁA ŁĄKA

Dawne nazwy: runde Wiese (1586), Rundewiese (1605), Okrongulalonka (1618), Rundewiese (1632), niem. Rundewiese.

Podstawowe dane historyczne: Około 1581 r. część wsi Rusinowo zaczęto nazywać Okrągłą Łąką. Później, w XVIII w., rozwinął się tu folwark szlachecki Kilowo.¹²¹

W 1868 r. we wsi było 87 budynków, 52 domy, 375 mieszkańców, 19 katolików, 356 ewangelików. W 1885 r. wieś miała 273 ha powierzchni (w tym 5 ha lasu, 81 łąk, 99 roli ornej), 53 domy, 60 dymów, 327 mieszkańców, w tym 319 ewangelików, na obszarze wsi występowały pokłady torfowe, mieszkańcy zajmowali się uprawą tytoniu, we wsi była agentura pocztowa, parafia katolicka w Mokrem (filia Wołcz). We wsi była 2-klasowa szkoła ewangelicka, liczyła 132 dzieci. Nazwę Ryundewiese nosiły też dobra rycerskie folwarkiem Reutersrode o powierzchni 741 ha (w tym 153 ha lasu, 216 ha łąk, 324 roli). W 1868 r. były tam 33 budynki, 13 domów, 345 mieszkańców, 29 katolików, 310 ewangelików. W 1885 r. 37 domów, 51 dymów, 282 mieszkańców, 9 katolików, 253 ewangelików.¹²²

W 1939 r. w Okrągłej Łące było 567 mieszkańców, którzy zajmowali 134 gospodarstwa domowe.

Pierwszym sołtysiem po drugiej wojnie światowej był Stanisław Jankiewicz, osadnik z Legionowa. W roku szkolnym 1960/1961 do miejscowej siedmioklasowej szkoły uczęszczało 115 uczniów, pracowało tu czterech nauczycieli.

W 1970 r. w Okrągłej Łące żyło 400 osób. W tymże roku działały tu: ośmioklasowa szkoła podstawowa, licząca pięciu nauczycieli i 102 dzieci, wiejska świetlica i klub „Ruchu”.¹²³

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹²⁴.

Położenie: 17 km na południowy zachód od Kwidzyna. Przy drodze wojewódzkiej nr 611.

Układ historyczny: rzędówka z koloniami.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny wywodzi się z rzędówki (kolonijnej) obecnie zniekształconej. Zachowana zabudowa historyczna.

¹²¹ Katalog zabytków osadnictwa ..., hasło: Okrągła Łąka, <http://holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=525> [strona Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, dostęp: 6.04.2024 r.] ;

¹²² Słownik Geograficzny..., t. X, s. 13;

¹²³ Kwidzyn: z dziejów..., s. 275;

¹²⁴ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

OLSZANICA

Dawne nazwy: Orglik (1575), Orlik (1586), Ellerwalde (1790), niem. Ellerwalde.

Podstawowe dane historyczne: Przywilej lokacyjny otrzymała w 1575 r., zasiedlona została wówczas przez 21 menonitów na 54 włókach, otrzymali oni kontrakt na 30 lat, w tym 6 lat wolnizny¹²⁵.

W 1939 r. 129 gospodarstw domowych zamieszkiwało 605 osób. Po 1945 r. życie szybko wróciło tu do normy, w czym nie ma zasługa sołtysów: Antoniego Chmury (1945-1950) i Zygmunta Pomianowskiego (1950-1972). W roku szkolnym 1960/1961 w szkole podstawowej pracowało czterech nauczycieli, było tu 123 uczniów.

W 1970 roku w Olszanicy mieszkało 506 osób.¹²⁶

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹²⁷.

Położenie: 11 km na południowy zachód od Kwidzyna.

Układ historyczny: rzędówka bagienna.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmienny układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

RUSINOWO

Dawne nazwy: Reussenau (1334), Russenow (1365), Russenu (1375), Russenow (1414), Russynow (1565), Russenow (1586), Reussenau (1607), Russenu (1790), Rusinowo (1889), niem. Russenu.

Podstawowe dane historyczne: W drugiej połowie XIII w. miejscowość weszła w skład dominium biskupiego. W miarę zagospodarowywania żuławy kapituła pomezkańska zgłosiła pretensje do udziału w jej podziale. Dokonano go w 1344 r. Kapituła uzyskała między innymi 40 łanów nowo lokowanych przy granicy z komturstwem grudziądzkim. Był to teren późniejszego Rusinowa i zapewne Okrągłej Łąki. W 1365 r.

¹²⁵ Katalog osadnictwa..., hasło: Olszanica, <http://holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=526> [strona Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, dostęp: 6.04.2024 r.];

¹²⁶ Kwidzyn: z dziejów..., s. 275-276;

¹²⁷ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału...;

kapituła nadała niejakiemu Jakubowi celem lokacji wieś Russenow z 40 łanami, z których cztery miały należeć do wolnego sołectwa na prawie chełmińskim. Każdy łan kmiecy obłożono rocznym czynszem w postaci dwu grzywien i ośmiu skojców, tłustej gęsi oraz takimi robociznami, jakie wykonywali mieszkańcy innych wsi na żuławie. Sołtys otrzymał karczmę za dwie grzywny rocznego czynszu. Mieszkańcy ponadto byli zobowiązani do kopania rowów odwadniających¹²⁸. W 1375 roku sołtys Jakub otrzymał od kapituły kolejne 15 włók z 15 latami wolnizny¹²⁹.

W 1389 r. sołtys z Rusenow uzyskał od kapituły wyspę wiślaną naprzeciw wsi, za roczny czynsz pół grzywny. W 1394 r. kapituła nadała wsi miejsce na zbudowanie wiatraka, który miał służyć mieszkańcom całej wsi. Sołtysiem był wówczas Kunk. Około 1400 r. mieszkańcami wsi byli: chłop Henryk Stolze, karczmarz Dytrych i Lorenz Grosse, syn Hanki. Wcześniej powstała tu parafia. Na prośbę sołtysa Jakuba Stabayna, rajców Henryka Ramnana i Andrzeja Moliera oraz innych mieszkańców wsi kapituła w 1414 r. odnowiła przywilej lokacyjny wsi, potwierdzając równocześnie zezwolenie na wiatrak. Przez cały ten okres wieś narażona była na powodzie, dlatego zamiast gruntów ornych przeważały tu pastwiska. Około 1581 r. pojawiła się dla części wsi nowa nazwa – Okrągła Łąka. Podczas wizytacji w 1586 r. areal wsi określono na 72 łany i dwanaście mórg. Jednym z dzierżawców Rusinowa (w l. 1593-1618) był Stefan Loytz, syn bankiera Zygmunta Augusta. Innym dzierżawcą był Ernest Kersenstein, oficer wojsk polskich. Wojny szwedzkie i brak opieki nad wałami powodowały częste zatapianie pól i łąk, i zmniejszanie się gruntów uprawnych. Groźne w skutkach były powodzie z lat 1661, 1672 i 1715. Spowodowały one, że w 1719 r. uprawiano w Rusinowie już tylko dwadzieścia łanów i 2,5 morgi¹³⁰.

W 1868 r. we wsi było 56 budynków, 20 domów, 177 mieszkańców, 34 katolików, 143 ewangelików. W 1885 r. we wsi było 26 domów, 38 dymów, 207 mieszkańców, 22 katolików, 185 ewangelików, szkoła ewangelicka w miejscu liczyła 30 dzieci. W 1889 r. wieś miała 350 ha (w tym 48 łąk, 256 roli ornej), parafia katolicka w Mokrem (filia Wołcz), okręg urzędu stanu cywilnego w Nebrowie.¹³¹

Przed uwłaszczeniem w Rusinowie było osiemnaście łanów i dwadzieścia osiem mórg. W 1910 r. mieszkało tam 556 osób.

W okresie międzywojennym wieś Rusinowo było wsią nadgraniczną, było tu przejście graniczne i urząd celny.

W 1938 r. nazwę wsi zmieniono na Reussenau. W 1939 r. było tu 183 mieszkańców i 39 gospodarstw domowych.

W l. 1962-1965 umocniono nadwiślańskie wały ochronne. W 1970 r. w Rusinowie mieszkało 178 osób.¹³²

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹³³.

Położenie: 20 km na południowy zachód od Kwidzyna. Na prawym brzegu Wisły.

Układ historyczny: rządówka przywałowa.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmienny układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

¹²⁸ Kwidzyn: z dziejów..., s. 285-286.

¹²⁹ H. Cramer, op. cit., s. 114;

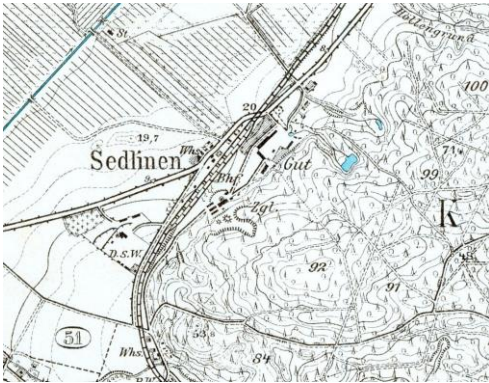
¹³⁰ Kwidzyn: z dziejów..., s. 285-286.

¹³¹ Słownik Geograficzny..., t. X, s. 28;

¹³² Kwidzyn: z dziejów..., s. 285-286;

¹³³ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

SADLINKI

Dawne nazwy: Zcadle (1306), Czedil (1346), Zaltil (1380), Czadil (1383), Czadel (1393), Zedeln, Czedeln (1550), Zedeln (1558), Czedeln (1559), Sedlin (1663), Sedlinen (1790), Sadlinki (1885), niem. Sedlinen.

Podstawowe dane historyczne: We wczesnym średniowieczu znajdował się tu prawdopodobnie niewielki gród, który chronił drogę z Kwidzyna do Grudziądza¹³⁴. Spotykana w dokumentach nazwa miejscowości pochodzi albo od pruskiego rzeczownika sadil – siedziba, albo od imienia Prusa Zcedela (Sadels [?]), albo też jest spruszczone słowiańską nazwą typu Siodło – Siedle (osada). W źródłach z początku XIV w. spotyka się nazwisko Prusa – Zcadel, który mógł być właścicielem Sadlinek¹³⁵. W 1346 r. była to posiadłość biskupia, zarządzana przez Mikołaja Strobera¹³⁶. Prawdopodobnie istniał tu dwór zarządcy administrującego przyległymi dobrami biskupimi. Komornikiem i sługą biskupstwa w l. 1379-1383 był Mathis (Maciej) z Sadlinek, w 1395 r. – Jakub, syn Katarzyny. W XV w. dwór sadliński zniszczono, pozostał tu pusty majątek Sadeln. Po sekularyzacji zakonu krzyżackiego Sadlinki były już wsią szlachecką. W 1543 r. wieś miała 13 łąnów, a w 1558 r. – 20. U schyłku XVI w. wieś należała do rodziny Rębowskich-Sabińskich. Potem przeszła w ręce Jana Groebena, dworzanina króla Jana Kazimierza. W 1662 r. włości przejął pod swój zarząd elektor pruski. W 1686 r. folwark liczył 9 łąnów, a grunty chłopskie – 30. W 1787 r. było tutaj 193 mieszkańców.¹³⁷

W 1885 r. w miejscowości było 10 domów, 16 dymów, 79 mieszkańców, 77 ewangelików i 2 katolików. Szkoła ewangelicka liczyła w 1887 r. 167 dzieci. W 1889 r. dobra rycerskie ze stacją pocztową, telefoniczną i kolejową, parafia katolicka w Kwidzynie, wraz z dworem obejmują 520 ha powierzchni (w tym 77 ha lasu, 126 ha łąk, 146 roli).¹³⁸

Według spisu z 1910 r. powierzchnia wsi wynosiła 516 ha, było tu 190 mieszkańców.

W okresie międzywojennym zbudowano drogę z Sadlinek do Okrągłej Łąki. W 1939 r. wieś liczyła 906 mieszkańców i 258 gospodarstw domowych.

Kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego pochodzi z 1930 r. Wewnątrz znajduje się bogato zdobiona ambona z pierwszej połowy XVIII w. oraz neobarokowy ołtarz główny.

Po 1945 r. pierwszym wójtem został Stefan Szwarz, następnie Władysław Stępień, Kazimierz Dunin-Pawłowski, Konstanty Bieńkowski i Józef Łukasiak.

Od 1954 r. w Sadlinkach mieściła się siedziba Gromadzkiej Rady Narodowej. Funkcje przewodniczących Prezydium GRN pełnili: Konstanty Bieńkowski (do 1969 r.) i Jan Krzywiania (do końca 1972 r.).

Dnia 1 stycznia 1973 r. utworzono tu Gminną Radę Narodową, przyłączając do gminy gromadę Nebrowo Wielkie. Kolejnymi naczelnikami gminy byli: Jerzy Kołpajło, Marian Buliński i Ryszard Borowski.

¹³⁴ Kwidzyn: z dziejów..., s. 286. Informacje te nie zostały potwierdzone podczas kwerendy źródłowej, brak również przeprowadzonych badań archeologicznych w Sadlinkach, które mogłyby pomóc rozwiązać tę kwestię;

¹³⁵ H. Cramer, op. cit., s. 33;

¹³⁶ H. Cramer, op. cit., s. 81;

¹³⁷ Kwidzyn: z dziejów..., s. 286-287;

¹³⁸ Słownik Geograficzny..., t. X, s. 199;

Po 1945 r. Sadlinki stały się prężnym ośrodkiem życia oświatowo-kulturalnego. W 1946 r. zorganizowano tu szkołę podstawową. W 1957 r. oddano do użytku nowy, pięcioletni budynek lekcyjny. W 1974 r. w ośmioklasowej szkole było 264 uczniów i trzynastu nauczycieli. Oprócz szkoły we wsi działały także: wiejski dom kultury, biblioteka publiczna i kino.

W 1970 r. wieś liczyła 915 mieszkańców.¹³⁹

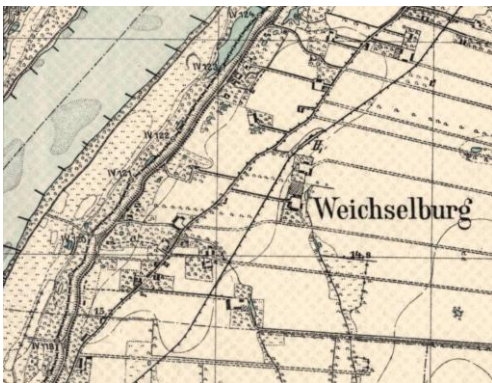
W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹⁴⁰.

Położenie: 9 km na południe od Kwidzyna. Przy drodze wojewódzkiej nr 532 i na trasie linii kolejowej 207 Malbork - Toruń Wschodni.

Układ historyczny: wieś złożona z osad o układzie rzędówki oraz kolonii.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: krajobraz kulturowy w złym stanie, układ przestrzenny zniekształcony, powiększony o zabudowę z XX w.

WIŚLINY

Dawne nazwy: Wiselburg 1375, Wisilburg 1396, Weyselburg ok. 1400, Weyselburg 1402, Weyselburg 1449, Weichselburg 1575, Weichselburg ok. 1790, , niem. Weichselburg.

Podstawowe dane historyczne: Niektórzy badacze przyjmują, że w Wiślinach Krzyżacy mogli założyć pierwsze w Prusach umocnienie warowne, zwane Marienwerder¹⁴¹ ze względu na niejasne wzmianki o grodzisku „pogańskim”. Brak badań archeologicznych na tym terenie nie pozwala na stwierdzenie lub zaprzeczenie tezie o występowaniu tu grodu w czasach pruskich i później na początku kształtowania się państwa krzyżackiego. W późniejszym okresie teren Wiślin należał do biskupstwa pomezańskiego. W 1375 r. w przywileju dla Rusinowa wspomniany został sołtys Wiślin (Wiselburg) – Jan¹⁴². W 1386 r. musiał znajdować się tu kościół parafialny, którego plebanem był Mikołaj z Wisilburga. W 1399 r. sołtysem Wiślin został Werner. W tym czasie wieś była chroniona przed wylewami Wisły wałem ochronnym. W 1400 r. Wyselburg określono jako miasteczko, którego sołtysem był Jan Swarczenyeckel (Czarny Mikołaj). Jego mieszkańcy byli zadłużeni u Krzyżaków. W 1405 r. miejscowość ponownie była wsią. Część długów mieszkańców Wiślin przejął na siebie w 1411 r. biskup pomezański.

Wiśliny rozwijały się w owym okresie jako lokalny ośrodek rzemieślniczo-handlowy. Rozwój ten zahamowała, w 1427 r., wielka powódź, która zniszczyła wiele wsi w tym rejonie, w tym także miasteczko Weichselburg. Wieś kmiecia jednak istniała tu nadal. Kres jej przyniosła wielka powódź około 1489 r. Osadnictwo stałe w Wiślinach rozpoczęło się ponownie dopiero około 1580 r. Na 28 łanach i 25 morgach było wtedy trzynastu gburów – olędrów. We wsi dominowały pastwiska. Ochrona gruntów przed powodzią i wylewami Wisły

¹³⁹ Kwidzyn: z dziejów..., s. 286-287;

¹⁴⁰ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

¹⁴¹ Kwidzyn: z dziejów..., s. 297;

¹⁴² H. Cramer, op. cit., s. 114;

była istotnym warunkiem rozwoju Wiślin. Ponieważ z zabezpieczeniem bywało różnie, stąd też zaludnienie ulegało dużym wahaniom.¹⁴³

W 1893 r. wieś miała 700 ha (w tym 391 roli ornej, 40 ha łąk, 87 lasu), 56 domów, 89 dymów, 426 mieszkańców (80 katolików, 346 ewangelików). Stacja pocztowa w Nebrowie, parafia katolicka w Nowem, szkoła ewangelicka w miejscu.¹⁴⁴

W 1910 r. było w Wiślinach 509 ha i 399 mieszkańców. W 1939 r. wieś zamieszkiwały 273 osoby, było tu 70 gospodarstw domowych. Po drugiej wojnie światowej miejscowość została wsią sołecką (gmina Nebrowo Wielkie). W 1970 r. mieszkało tu 265 osób.¹⁴⁵

W latach 1975-1998 miejscowość administracyjnie należała do województwa elbląskiego. Od stycznia 1999 r. należy do powiatu kwidzyńskiego, województwa pomorskiego¹⁴⁶.

Położenie: 14 km na południowy zachód od Kwidzyna. Na prawym brzegu Wisły.

Układ historyczny: rzędówka.

Analiza przekształceń układu przestrzennego: układ przestrzenny oraz krajobraz kulturowy zachowany, niezmieniony układ siedlisk, pól i dróg, zachowana historyczna zabudowa.

B. Dzieła architektury i budownictwa

Obiekty sakralne

Kościół p.w. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej w Nebrowie Wielkim zbudowany został w latach 1746-1747 w miejscu starszej, XVII-wiecznej świątyni przez gminę ewangelicką. W 1946 r. kościół przejęli katolicy. Budowla, usytuowana w centrum wsi, na prostokątnej parceli, po zachodniej stronie drogi, u stóp wału przeciwpowodziowego, wzniesiona została w stylu barokowym. Murowana z cegły, na otynkowanym cokole, na planie prostokąta, z kwadratową w rzucie wieżą od zachodu, ujętą prostokątymi w rzucie dobudówkami i prostokątną w rzucie zakrystią od wschodu. Korpus kościoła nakryty dachem czterosпадowym, wieża dachem hełmowym z wysoką ośmioboczną latarnią. Wnętrze kościoła jednoprzestrzenne, podzielone dwoma rzędami słupów, w północnej części – drewniana empora organowa.

Kaplica p.w. Św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Nebrowie Wielkim wzniesiona została jako kościół katolicki w 1928 r., status kościoła utraciła w 1946 r., kiedy to parafia katolicka przejęła większy kościół ewangelicki. Od tej pory służy jako kaplica pogrzebowa. Jest to budowla w stylu neobarokowym orientowana, murowana, otynkowana, na planie prostokąta z pięciobocznym prezbiterium, do którego od południa przylega zakrystia. Korpus kryty dwuspadowy dachem, nad prezbiterium przechodzi w trójpołaciowy, nad prezbiterium sygnaturka przekryta cebulastym hełmem. Wnętrze kaplicy jednoprzestrzenne, z lekko przewężonym prezbiterium.

Kościół oraz kaplica w Nebrowie Wielkim wpisane są do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Sadlinkach wzniesiony został w 1930 r. przez istniejącą tu od 1912 r. gminę ewangelicką. Ewangelikom służył do 1945 r., od tego czasu – katolikom. Pierwszym pastorem był Lithard Zolenkop (pracujący tu od 1921 r. do 1935 r.), po nim - Gerard Heantsch (do 1945 r.). Kościół i plebania przetrwały wojnę w bardzo dobrym stanie, jednak w latach 60-tych lub 70-tych XX w. zostały zniszczone w pożarze. Kościół odbudowano i przebudowano (bryłę kościoła wydłużono od strony północnej). W 1987 r. kościół rozbudowano o salki katechetyczne.

¹⁴³ Kwidzyn: z dziejów..., s. 297-298;

¹⁴⁴ Słownik Geograficzny..., t. XIII, s. 187;

¹⁴⁵ Kwidzyn: z dziejów..., s. 297-298;

¹⁴⁶ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa;

Obiekty rezydencjonalne

Z dawnych zespołów dworskich i folwarcznych występujących na terenie gminy tj. majątku Sadlinki, majątku Bogusz, dóbr rycerskich Rundewiese (Okragła Łąka) i folwarku Keilhof, zachowały się jedynie dwa budynki gospodarcze w Boguszu – budynek dawnej chlewni (obecnie mieszkalno-gospodarczy) z ok. 1910 r. oraz budynek dawnego browaru (obecnie magazynowy) z ok. 1880 r.

W pozostałych miejscowościach brak śladów po dawnych zabudowaniach.

Obiekty użyteczności publicznej

Obiekty użyteczności publicznej reprezentowane są przez 7 szkół (w Glinie, Kaniczkach, Karpinach, Okragłej Łące, Olszanicy, Rusinowie i Sadlinkach), budynek administracyjny dawnego Nadleśnictwa Białki, 2 dawne karczmy w Białkach, Bronisławowie (dziś budynki mieszkalno-handlowe) i w Nebrowie Wielkim (dziś mieszkalny), budynek urzędu celnego w Rusinowie oraz budynek stanowiący siedzibę oraz magazyny spółki Westpreussischen Tabakengenossenschaft usytuowany w rozwidleniu ulic: Kwidzyńskiej i Grudziądzkiej w Sadlinkach.

Budynek dworca kolejowego w Sadlinkach został rozebrany.

Szkoła w Glinie 43 z około 1920 r., przebudowana, murowana, pierwotnie kryta dachówką, obecnie blachą.

Szkoła w Kaniczkach 32 z około 1930 r., murowana z cegły licowej, kryta eternitem, pierwotnie cementową dachówką zakładkową.

Szkoła w Karpinach 26 z ok. 1910 r., murowana z cegły licowej, kryta dachówką karpiówką.

Szkoła w Okragłej Łące 32-33 z 1910 r., murowana z cegły, wtórnie otynkowana, kryta eternitem. Nadbudowany w końcu lat 80-tych XX wieku o jedną kondygnację.

Szkoła w Olszanicy 42-43 wybudowana jako szkoła dwuklasowa ok. 1925 r., murowana z cegły, otynkowana, z ryglowym podcieniem na osi elewacji frontowej, kryta dachówką karpiówką.

Szkoła w Rusinowie 8 z ok. 1925 r., murowana z cegły licowej, kryta dachówką karpiówką.

Szkoła przy ul. Szkolnej 2 w Sadlinkach (obecnie budynek mieszkalny) z ok. 1910 r., dwukondygnacyjna, murowana, tynkowana, kryta dachówką karpiówką.

Budynek mieszkalno-biurowy w Białkach 2 – dawnej budynek administracyjno-mieszkalny Nadleśnictwa Białki (Oberfoersterei Bialken) wzniesiony ok. 1895 r., na wybudowaniu północno-zachodnim w rejonie stacji kolejowej Białki, dwukondygnacyjny, murowany z cegły, otynkowany, kryty papą, elewacje zdobione detalem architektonicznym.

Budynek mieszkalno-handlowy w Białkach 57 - dawna karczma, wzniesiony ok. 1890/1910 r., w centralnej części wsi w obrębie doliny rzeki Liwy, przy drodze z Kwidzyna do Sadlinek. Murowany z cegły, kryty papą.

Budynek mieszkalno-handlowy w Bronisławowie 34, z około 1910 r., murowany, kryty papą, elewacje częściowo tynkowane, częściowo z cegły licowej z tynkowanym detalem architektonicznym,

Budynek restauracyjno-hotelowy (dziś mieszkalny) przy ul. Nadwiślańskiej 14 w Nebrowie Wielkim, z ok. 1880/1910 r., dwukondygnacyjny, drewniany, kryty dachem o niskim kącie nachylenia połaci (papa).

Budynek urzędu celnego w Rusinowie 21 – obecnie mieszkalny wzniesiony około 1920 r. w bezpośrednim sąsiedztwie wału wiślanego, trójkondygnacyjny (ostatnia kondygnacja w formie poddasza), murowany, kryty dachem dwuspadowym (dachówka holenderka), z niewielką, parterową dobudówką od strony południowej.

Budynek stanowiący siedzibę oraz magazyny spółki Westpreussischen Tabakengenossenschaft usytuowany w rozwidleniu ulic: Kwidzyńskiej i Grudziądzkiej w Sadlinkach powstał około 1915 r., wzniesiony jest z cegły

licówki, na planie spłaszczonej litery „U”, trójkondygnacyjny (w tym poddasze), kryty dachem dwuspadowym (dachówka esówka).

Obiekty mieszkalne i gospodarcze

Na terenie gminy Sadlinki najpopularniejszym typem zabudowy było budownictwo drewniane, będące obecnie w zaniku, wyparte zostało na przestrzeni XIX i XX w. przed zabudowę murowaną. Osobną grupę w tej typologii stanowią drewniane suszarnie tytoniu z początku XX w.

Z dawnych zagród olęderskich nieliczne przykłady zachowały się Bronisławowie, Glinie, Kaniczkach, Wiślinach – omówione w rozdz. 5.2.3. Krajobraz kulturowy.

Historyczne budynki mieszkalne na terenie gminy Sadlinki w przeważającej liczbie pochodzą z XIX i pocz. XX w. Najstarszymi budynkami mieszkalnymi i mieszkalno-gospodarczymi są domy z 1 połowy XIX w.: Bronisławowo 10 (drewniany), Glina 30A (drewniany), Kaniczki 26 (murowany), Kaniczki 31 (drewniany), Nebrowo ul. Nadwiślańska 30 (murowany), Olszanica 27 (murowany), Olszanica 76 (murowany), Rusinowo 20 (drewniany), Rusinowo 25 (drewniany), Wiśliny 41 (drewniany). Z drugiej połowy XIX w. jest 66 budynków mieszkalnych i mieszkalno-gospodarczych wzniesionych w konstrukcji drewnianej i murowanej. Natomiast z okresu od pocz. XX w. do I wojny światowej (1914 r.) jest 110 budynków mieszkalnych i mieszkalno-gospodarczych, zaś z lat 20-tych i 30-tych XX w. jest 151 tego typu budynków.

Budynków gospodarczych (w tym inwentarskich, magazynowych itp.) z wyjątkiem suszarni tytoniu jest na terenie gminy 129. Budynków pochodzących z XIX w. jest zaledwie kilka, są to murowany spichlerz w Glinie 25 (ok. 1890 r.), drewniany budynek gospodarczy w Kaniczkach 23 (ok. 1890 r.), ryglowy spichlerz w Kaniczkach 55 (ok. 1890 r.). Pozostałe budynki gospodarcze drewniane i murowane pochodzą z 1 poł. XX w.

Suszarnie tytoniu występują niemal we wszystkich miejscowościach na terenie gminy Sadlinki. W Białkach pozostało 7, w Bronisławowie – 19, w Glinie – 2, w Karpinach – 11, w Okrągłej Łące – 7, w Olszaniczy – 23, w Sadlinkach – 12.

C. *Dziela budownictwa obronnego*

Na terenie gminy Sadlinki znajduje się fragment pozycji Gardejskiej zabezpieczającej mobilizację i uderzenie sił niemieckich w kierunku Grudziądza - umocnienia z 1939 r. osłaniające węzeł komunikacyjny w Kwidzynie i przeprawy na Wiśle¹⁴⁷, składające się z dwóch schronów bojowych w Okrągłej Łące i jednego w Rusinowie.

D. *Obiekty techniki (w tym kolejnictwa, hydrotechniki)*

Z zabytków techniki do dzisiejszych czasów zachowały się: most nad przepustem w Bronisławowie (ok. 1900 r.), most drogowy w Białkach (ok. 1900 r.), most kolejowy w Białkach (l. 1880-1900), dwa mosty w Sadlinkach (ok. 1900 r.), kuźnia w Bronisławowie (ok. 1920 r.), kuźnia w Grabowie (ok. 1910 r.), dwie kuźnie w Kaniczkach (1931 r. i ok. 1910 r.), kuźnia w Sadlinkach (ok. 1930 r.), młyn wodny w Białkach-Boguszu (ok. 1920 r.), młyn motorowy w Białkach (ok. 1905 r.), młyn motorowy w Nebrowie Wielkim (ok. 1910 r.), budynek po browarze w Białkach-Boguszu (ok. 1880 r.), transformatory w Karpinach (ok. 1920 r.), Okrągłej Łące (ok. 1920 r.), dwa w Glinie (ok. 1920 r.), dwa w Kaniczkach (ok. 1920 r.), dwa w Nebrowie Wielkim (ok. 1915 r.), w Wiślinach (ok. 1920 r.), w Sadlinkach (ok. 1920 r.), budynek zlewni mleka w Nebrowie Małym (ok. 1935 r.) oraz zespół budynków cegielni w Sadlinkach (ok. 1905 r.).

Z zabytków kolejnictwa zachowała się jedynie linia kolejowa relacji Toruń Wschodni – Malbork (1883 r.) - budynek dworca kolejowego z ok. 1890 r. został rozebrany.

Z zabytków hydrotechniki na uwagę zasługuje jaz z mostem na rzece Liwie (km 32+720) w Białkach-Boguszu wzniesiony w 1938 r. w konstrukcji betonowej.

¹⁴⁷ C. Piotrowski, C. Markiel, op.cit., s. 26-29;

E. Cmentarze

W Bialkach znajdują się dwa cmentarze: ewangelicki i majątku Bogusz. Ewangelicki pochodzi z XIX w., założony na terenie leśnym, na północnym stoku doliny Liwy, zdewastowany, prowadzona na pocz. XXI w. wycinka drzew spowodowała częściowe usunięcie historycznych nasadzeń. W drzewostanie dominują lipy, świerki, sosny, klony oraz wiązy. Zachowało się kilkadziesiąt nagrobków. Cmentarz majątku Bogusz założony został na terenie leśnym, na wysokim wzgórzu po południowej stronie doliny Liwy, przy drodze do dawnego majątku, niemal w całości zdewastowany, całkowicie zarośnięty, zachowały się dwie tumbi nagrobne (być może więcej – obecnie niemożliwe jest odnalezienie innych śladów po pochówkach).

W Bronisławowie znajduje się cmentarz ewangelicki z przełomu XIX/XX w., usytuowany na niewysokim naturalnym, piaszczystym wyniesieniu, po wschodniej stronie drogi biegnącej przez wieś. Zachowana znaczna ilość tumb i nagrobków. Obecnie uporządkowany – wycięto samosiewy i usunięto chwasty, przez co uczyniły się pochówki, postawiono tablicę informacyjną. Starodrzew nie zachował się.

W Grabowie znajduje się cmentarz ewangelicki z ok. 1860 r., usytuowany niedaleko wału wiślanego, wśród pól uprawnych, zachował się starodrzew (kasztanowiec, lipa, brzoza), brak śladów po pochówkach.

W Kaniczkach zachował się cmentarz ewangelicki z 1 poł. XIX w., usytuowany po zachodniej stronie drogi biegnącej przez wieś, założony na planie prostokąta, z licznym, dobrze zachowanym drzewostanem (jesiony, klony, lipy), zachowana znaczna ilość tumb i nagrobków, najstarszy to żeliwny krzyż z 1875 roku. Teren uporządkowany.

W Karpinach znajdują się dwa cmentarze ewangelickie. Pierwszy z nich pochodzi z ok. 1900 r., przeznaczony był dla mieszkańców miejscowości Neu Mühlbach (obecnie część wsi Karpiny), usytuowany jest na terenie leśnym, po zachodniej stronie drogi nr 532. Porośnięty starymi świerkami (prawdopodobnie z czasu założenia cmentarza) oraz znaczną ilością samosiewów (brzoza, dąb, topola), zachowała się znaczna ilość tumb i nagrobków, mocno zaniedbany. Drugi cmentarz z 4 ćw. XIX w., przeznaczony był dla mieszkańców miejscowości Treugenkohl (obecnie część wsi Karpiny), usytuowany jest na terenie leśnym, po wschodniej stronie drogi nr 532, na lekkim wyniesieniu, mocno porośnięty drzewami, zachowała się znaczna ilość tumb i nagrobków, mocno zaniedbany.

W Nebrowie Wielkim znajdują się dwa cmentarze. Pierwszy z nich – katolicki z 1928 r., na jego terenie usytuowana jest kaplica św. Wojciecha wpisana do rejestru zabytków, nie zachowały się nagrobki, ze starodrzewu zachował się żywotnik zachodni (z przyciętą od góry koroną), teren zadbany. Drugi - cmentarz ewangelicki z 1 poł. XIX w., usytuowany po północnej stronie drogi pomiędzy Nebrowem Wielkim a Małym, zachował się starodrzew (lipy, jesiony, klony), nie zachowały się nagrobki, teren zadbany.

W Okrągłej Łące znajdują się dwa cmentarze. Cmentarz menonicki z około 1800 r. usytuowany jest na terenie leśnym, na południe od drogi nr 612, w południowej części wsi, zachowany starodrzew i liczne nagrobki z XIX i XX w., teren cmentarza zadbany. Cmentarz ewangelicki – miejsce po grobowcu, na terenie leśnym, na południe od drogi nr 612, w południowej części wsi, grobowiec zniszczony, rozebrany.

W Olszanicy znajduje się cmentarz ewangelicko-mennonicki z ok. 1800 r., usytuowany po południowo-wschodniej stronie drogi biegnącej przez część wsi zwanej Piaski, gęsto porośnięty samosiejkami (lilaki i klony), zachowana jedna stela Davida Jacoba Wernera z datą śmierci 1862 r. (być może zachowanych jest więcej nagrobków – obecnie niemożliwe jest odnalezienie jakichkolwiek śladów ze względu na gęste zakrzaczenie terenu).

W Sadlinkach znajdują się dwa cmentarze. Cmentarz katolicki przy ul. Kwidzyńskiej z 1912 r., zachowany układ przestrzenny wraz z częścią starodrzewu i historycznymi nagrobkami, zadbany. Cmentarz ewangelicki założony po 1900 r., usytuowany po północno-wschodniej stronie ul. Leśniej, na terenie leśnym, zachowane nieliczne ślady pochówków, bardzo zaniedbany, porośnięty samosiewami.

F. Parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni

W niewielu zagrodach zachowała się historyczna zieleń przydomowa. Najbardziej reprezentatywny jest park przy domu nr 50 Kanicznkach, przed domem zachował się blisko 200-letni dąb, starodrzew w parku składa się z dębów, brzoź, lip, wiązów, klonów i świerków. Dobrze zachowany jest starodrzew przy domu nr 23 w Kanicznkach oraz przy domu nr 20 w Bronisławowie oraz ogród przy domu nr 65 w Kanicznkach założony około 1900 roku, z murowanymi słupkami bramy wjazdowej i ozdobnymi drzewami (dąb piramidalny, świerki, lipy).

5.2.4. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome w gminie Sadlinki to wyposażenie kościołów w Sadlinkach, Nebrowie Wielkim i kaplicy w Nebrowie Wielkim – zabytki te nie są wpisane do rejestru zabytków, wyposażenie kościoła p.w. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej w Nebrowie Wielkim figuruje w wojewódzkiej ewidencji zabytków. Zabytkowe wyposażenie kościoła p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego to neobarokowy ołtarz główny i barokowa ambona. W skład zabytkowego wyposażenia kościoła p.w. Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej w Nebrowie Wielkim wchodzi barokowe: ołtarz główny, ambona, chrzcielnica, obraz Immaculata, chór muzyczny i prospekt organowy. W kaplicy w Nebrowie Wielkim zabytkowe wyposażenie stanowią ołtarz główny, chór muzyczny, ławki dla wiernych oraz stolarka drzwiowa, pochodzące z czasu budowy kaplicy w 1928 r.

5.2.5. Zabytki archeologiczne

Na terenie gminy znajduje się 11 zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych, żadne z nich nie zostało wpisane do rejestru zabytków, żadne z nich nie jest chronione na podstawie zapisów miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Stanowiska te ujawniono w wyniku przeprowadzonej kwerendy archiwalnej, czasopism i wydawnictw przed- i powojennych oraz w wyniku badań powierzchniowych. Z analizy literatury przedmiotu wiadomo, że w 1898 r. przypadkowo znaleziono w żwirze wiślanym na wysokości wsi Nebrowo Wielkie dwa toporki rogowe, które administracja Königlische Weichsel-Strombau przekazała Prowincjonalnemu Muzeum w Gdańsku, później znaleziono jeszcze jeden toporek, który starosta kwidzyński dr Max Brückner przekazał do tego samego muzeum¹⁴⁸. W latach 1926-1927 przypadkowo odkryto na niewielkim wzniesieniu, pomiędzy Wiśliną a Nebrowem Małym osadę średniowieczną (XIV-XV w.). Odnalezione tam zabytki tj.: ułamki ceramiki, miecz żelazny i sierp żelazny przekazano do Muzeum Prowincjonalnego w Kwidzynie. Przedmioty te zaginęły podczas II wojny światowej¹⁴⁹. W 1931 r. mieszkaniec Kwidzyna przekazał do tamtejszego muzeum grot żelazny znaleziony w Okrągłej Łące¹⁵⁰. W zbiorach Muzeum Gdańskiego znajduje się masywny, asymetryczny topór w przybliżeniu trójkątny, ze skośnym surowym obuchem, i skośnym, stożkowym otworem. Topór pochodzi z Gliny, wydatowany został na okres neolitu, brak jednak informacji o dokładnej lokalizacji znaleziska¹⁵¹.

Podczas badań powierzchniowych prowadzonych na obszarze AZP 26-45 i AZP 27-45 w kwietniu 1987 pod kierownictwem dr Antoniego Pawłowskiego w Nebrowie Małym odkryto trzy ślady osadnictwa (fragmenty ceramiki) datowane na XIV-XV w., nie zlokalizowano natomiast osady średniowiecznej odkrytej w latach 1926-1927 pomiędzy Wiśliną a Nebrowem Małym¹⁵², w Okrągłej Łące odkryto dwa ślady osadnictwa (fragmenty ceramiki) datowane na XIV-XV w.¹⁵³ Podczas badań powierzchniowych prowadzonych na

¹⁴⁸ A. Pawłowski, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Nebrowo Wielkie, AZP 26-45, stan. 1/1, 1987 r., mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku, Amtlicher Bericht über die Verwaltung der Naturhistorischen, Archaeologischen und Ethnologischen Sammlungen des Westpreussischen Provinzial-Museums für das Jahr 1898, Danzig 1899, t. 19, s. 36;

¹⁴⁹ A. Pawłowski, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Wiślin/Wiślina Góra, AZP 26-45, stan. 1/2, 1987 r., mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku;

¹⁵⁰ A. Pawłowski, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Okrągła Łąka, AZP 27-45, stan. 1/1, 1987 r., mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku;

¹⁵¹ A. Pawłowski, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Glina, AZP 27-45, stan. 1/4, 1987 r., mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku;

¹⁵² A. Pawłowski, Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych na obszarze 26-45 w woj. elbląskim; A. Pawłowski, Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 26-45, stan. 1/3,

stan. 2/4, stan. 3/5, 1987 r., mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku;

¹⁵³ A. Pawłowski, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Okrągła Łąka, AZP 27-45, stan. 2/2, stan. 3/3, 1987 r., mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku;

obszarze AZP 25-45 w czerwcu 1994 r. po kierownictwem Marka Jagodzińskiego w Grabówku i Grabowie odkryto trzy ślady osadnictwa (fragmenty ceramiki) datowane na XIV-XV w. i XVI-XVII w.¹⁵⁴

Badania powierzchniowe prowadzone na obszarach AZP 25-46, AZP 26-46 oraz AZP 27-46, nie ujawniły żadnych zabytków na terenie gminy Sadlinki.

Analiza dotychczasowych wyników badań wskazuje, że teren ten nie był zasiedlony do okresu średniowiecza, we wcześniejszych epokach był jedynie penetrowany przez człowieka. Jednakże zakres podjętych do tej pory badań powierzchniowych jest niewystarczający do sformułowania jakichkolwiek pewnych tez.

Prowadzone do tej pory badania nie zostały w pełni wykorzystane do zobrazowania dziejów osadnictwa na terenie gminy Sadlinki. Pozyskane dane powinny posłużyć do pogłębionej analizy tego zagadnienia, przy ewentualnym wykorzystaniu badań metodami nieinwazyjnymi w celu opracowania publikacji naukowych oraz popularyzatorskich poświęconych tej tematyce.

5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Na terenie gminy nie występują muzea, izby regionalne czy izby pamięci. W graniczącym z Sadlinkami Kwidzynie w muzeum Zamek znajduje się ekspozycja etnograficzna prezentująca sztukę i kulturę materialną regionu Dolnego Powiśla¹⁵⁵.

5.2.7. Dziedzictwo niematerialne

17 października 2003 r. w Paryżu sporządzono Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Polska stała się jej sygnatariuszem 8 lutego 2011 r. Jest to pierwszy międzynarodowy traktat, który stwarza ramy prawne, administracyjne i finansowe umożliwiające prowadzenie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego i podnoszenie jego rangi. Stanowi zachętę dla krajów świata do dostrzegania wagi tego dziedzictwa i do otaczania go opieką. Głównymi celami Konwencji jest:

- ochrona niematerialnego dziedzictwa,
- zapewnianie poszanowania niematerialnego dziedzictwa wspólnot, grup i jednostek,
- wzrost na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- zapewnianie międzynarodowej współpracy i pomocy w tym zakresie.

Przyjęcie przez nasze Państwo w/w Konwencji powinno skutkować podjęciem na poziomie nie tylko rządu, ale też samorządów działań ochronnych i działań mających na celu podniesienie świadomości na temat znaczenia dziedzictwa niematerialnego i promowania działań edukacyjnych na rzecz tego dziedzictwa. Wypełnienie tych zobowiązań polegać powinno na tworzeniu spisów regionalnego niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz angażowaniu w proces jego identyfikacji i ochrony grup, wspólnot i jednostek z nim związanych, a także organizacji pozarządowych. Dlatego też Gmina Sadlinki powinna tworzyć ramy do działania oraz podejmować współpracę z instytucjami zajmującymi się działalnością kulturalną w celu badania, dokumentowania i propagowania dziedzictwa niematerialnego z obszaru gminy.

Region Powiśla, w którym znajduje się gmina Sadlinki nie miał historycznie wytyczonych granic. Początkowo znajdował się na obszarze pruskiej Pomezanii, później należał do państwa zakonu krzyżackiego, od 1525 r. należał do Prus Książęcych, a od 1701 r. do rejencji Prusy Zachodnie (Westpreussen) w Królestwie Prus (później Cesarstwie Niemieckim). W latach 1918 - 1945 należał do Prus Wschodnich w Niemieckiej Republice Weimarskiej, a następnie do III Rzeszy. Po 1945 r. leżał na terenie państwa polskiego w województwie gdańskim, po 1975 r. w województwie elbląskim, a po reformie administracyjnej w 1998 r. w województwie

¹⁵⁴ M. Jagodziński, Sprawozdanie z badań powierzchniowych obszar 25-45, M. Jagodziński, Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, AZP 25-45, Grabowo stan. 1/1, Grabowo stan. 2/2, Grabówko stan. 1/3, 1987 r., mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku;

¹⁵⁵ Gdanisko - Ekspozycja etnograficzna w Muzeum Zamek w Kwidzynie, <https://zamek.kwidzyn.pl/o-muzeum/wystawy-i-wnetrza/> [strona Muzeum Zamek w Kwidzynie, dostęp 6.04.2024 r.];

pomorskim. Brak jest także jednolitej nazwy opisującej region; teren ten określano jako część Warmii, Dolne Powiśle czy po prostu Powiśle. Ten ostatni termin po raz pierwszy pojawił się przy okazji plebiscytu w 1920 r. nazywanego plebiscytem na Warmii i Mazurach lub plebiscytem na Warmii, Mazurach i Powiślu¹⁵⁶. Nazwę stworzył związek Polaków w Niemczech na potrzeby organizacji plebiscytu¹⁵⁷.

Zmiany terytorialne i administracyjne miały istotny wpływ na kształtowanie się tożsamości regionalnej. Kulturę terenów dzisiejszej gminy Sadlinki przez wieki tworzyły różne grupy etniczne, różniące się między sobą językiem, zwyczajami, kulturą i religią. Początkowe tereny te zamieszkiwane były przez pruskie plemię Pomezanów, po zajęciu tych terenów przez zakon krzyżacki napłynęli osadnicy z terenów z ziemi chełmińskiej, Mazowsza i lewobrzeżnego Pomorza, w 1575 r. i latach następnych na teren gminy Sadlinki sprowadzeni zostali menonicy z Żuław. Duże zmiany pod względem etnicznym przyniósł ze sobą okres rozbiorów Polski: menonicy ze względów religijnych i ekonomicznych masowo emigrowali do Rosji. W większości wsi na terenie rejencji kwidzyńskiej dużą część stanowiła ludność mówiąca językiem niemieckim (około 60%), językiem polskim posługiwała się mniejsza grupa (około 40%)¹⁵⁸. W 1945 r. niemal wszyscy niemieckojęzyczni mieszkańcy opuścili te tereny, a na ich miejsce napłynęła w większości ludność wysiedlona z Wileńszczyzny, Grodzieńszczyzny, Podola, Polesia, Lwowa, Wołkowyska, Wołynia i innych części Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej, część ludności, która osiedlała się w gminie Sadlinki pochodziła z Polski centralnej oraz dalszych województw (m.in. rzeszowskiego, krakowskiego). W 1946 i 1947 r. nieliczni Niemcy, którzy pozostali na tych terenach zostali przymusowo uznani za Polaków.

Obecnie promocją kultury i tradycji regionu zajmuje się Urząd Gminy Sadlinki we współpracy z różnymi organizacjami i instytucjami m.in.: Kołem Gospodyń Wiejskich, OSP i szkołami podstawowymi, organizując różnego rodzaju imprezy o charakterze kulturalnym, m.in.: cyklicznie odbywa się Święto Powideł Nebrowskich.

Z zachowanych niematerialnych elementów dziedzictwa kulturowego pozostały nazwy geograficzne i historyczne, są one nośnikami tradycji, świadectwem minionych pokoleń oraz historii i wielokulturowości regionu. Sposobem ich utrwalenia i zachowania jest możliwość wpisu do rejestru zabytków (art. 9 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

5.3.1. Wykaz zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Nr rejestru zabytków	Data wpisu
1.	Nebrowo Wielkie	kaplica p.w. Św. Wojciecha Biskupa i Męczennika	1436	25.01.1994 r.
2.	Nebrowo Wielkie	kościół p.w. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej	1441	3.03.1994 r.

5.3.2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków

Na terenie gminy Sadlinki nie występują zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków.

5.3.3. Ochrona konserwatorska w zapisach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego

Na terenie gminy Sadlinki obowiązują następujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego:

1. miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego ul. Kwidzyńska dz. nr 75 w Sadlinkach, zespół zabudowy jednorodzinnej (Uchwała Nr XVIII/186/2001 Rady Gminy Sadlinki z dnia 26 stycznia 2001 r.),

¹⁵⁶ Po krzyżackim rozboju, sygn. Twardy Mazur, w: Gazeta Polska Dla Powiatów Nadwiślańskich, 15.07.1920, Rok 1, Nr 89, s. 2; P. Chmura, Znaczenie ogólnoeuropejskie problemu przynależności Powiśla do Polski w: Gazeta Polska Dla Powiatów Nadwiślańskich, 24.07.1920, Rok 1, Nr 97, s. 1;

¹⁵⁷ M. Łukianow-Tukalo, M. Maciejewski, Pamięć Kresowian i o Kresach w kontekście przemian pamięci na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski, w: Opuscula Sociologica, 2017, nr 2, s. 29;

¹⁵⁸ B. Łazowska, Statystyka na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim, w: Wiadomości Statystyczne, 2008, LXIII, Nr 5, s. 88;

2. miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Kwidzyńska dz. 76/14” w Sadlinkach (Uchwała Nr XVIII/149/2008 z dnia 20 października 2008 r.).

Ze względu na to, iż na terenach objętych w/w planami nie występują żadne obiekty i obszary zabytkowe nie sformułowano w nich zasad ochrony konserwatorskiej. 0,004 % powierzchni gminy pokryty jest planami miejscowymi.

Przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów i obiektów zabytkowych (wpisanych do rejestru zabytków lub ujętych w gminnej ewidencji zabytków) należy wprowadzić zapisy odnośnie zasad ochrony dziedzictwa kulturowego.

W ustaleniach ogólnych planu należy wskazać zabytkowe obiekty i obszary:

- wpisane do rejestru zabytków, pomniki historii, parki kulturowe,
- zabytki budownictwa i architektury wskazane w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz ujęte w gminnej ewidencji zabytków,
- obszary wskazane w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz ujęte w gminnej ewidencji zabytków, dla których należy ustalić strefy ochrony konserwatorskiej,
- wartości niematerialne, o których mowa w art. 6 ust 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wymagające ochrony w planie (historyczne nazwy miejscowości, obiektów, placów, zespołów przestrzennych itp.).

Plan miejscowy powinien zapewnić:

- zachowanie i eksponowanie zasobu i walorów dziedzictwa kulturowego,
- ochronę walorów dziedzictwa kulturowego,
- kształtowanie harmonijnego, współczesnego krajobrazu kulturowego z uwzględnieniem uwarunkowań historycznych i regionalnych.

W planach należy wyznaczyć w zależności od potrzeb wynikających ze specyfiki miejsca:

1. strefy ochrony konserwatorskiej obszarów zabytkowych, w których określa się:

- zakres ochrony wszystkich elementów dziedzictwa kulturowego składających się na strukturę przestrzenną strefy,
- zasady ochrony dla zabytków ewidencyjnych: ochronę historycznej bryły, kształtu dachu, dyspozycji ścian (w tym formy i podziałów stolarki okiennej i drzwiowej), materiałów elewacyjnych i pokrycia dachu,
- zasady wprowadzania współczesnych elementów zagospodarowania w zabytkową strukturę przestrzenną w oparciu o analizy historyczno-krajobrazowo-architektoniczne,
- ograniczenia i dopuszczenia w zagospodarowaniu,
- zasady ochrony dla obszarów wartościowych kulturowo, w tym widokowo,

2. strefy ochrony konserwatorskiej otoczenia/ekspozycji zabytku, które wyznaczane są w sytuacji, gdy:

- w decyzji o wpisaniu obiektu do rejestru zabytków nie uwzględniono otoczenia zabytku w rozumieniu art. 9 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, a wymaga ono ochrony,
- specyfika terenu wokół obiektu i obszaru zabytkowego przeznaczonego do ochrony w planie (ukształtowanie, zagospodarowanie, użytkowanie) wskazuje na taką potrzebę,

3. strefy ochrony krajobrazu kulturowego oraz ochronę cennych panoram i widoków (osie i otwarcia widokowe).

Na terenie gminy Sadlinki należy sporządzić miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego dla historycznych układów ruralistycznych wsi włączonych do gminnej ewidencji zabytków:

- Bronisławowo,
- Glina,
- Grabowo,
- Kaniczki,
- Nebrowo Wielkie,
- Olszanica,
- Rusinowo,
- Wiśliny.

5.3.4. Inne prawne formy ochrony

Pomniki historii: na terenie gminy Sadlinki nie występują pomniki historii.

Parki kulturowe: na terenie gminy Sadlinki nie występują parki kulturowe:

Postuluje się utworzenie parków kulturowych dla następujących obszarów:

1. park kulturowy Olszanica – zespół historycznej zabudowy wsi ze szczególnym uwzględnieniem suszarni tytoniu,
2. park kulturowy Bronisławowo – zespół historycznej zabudowy wsi ze szczególnym uwzględnieniem suszarni tytoniu.
3. park kulturowy pasa nadwiślańskiego: zespół historycznej zabudowy wsi Grabowo, Kaniczki, Wiśliny, Nebrowo Wielkie, Glina wraz z krajobrazem kulturowym.

5.4. Zabytki w wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków

Gminna Ewidencja Gminy Sadlinki została wykonana w formie zbioru kart adresowych w latach 2006-2008 oraz aktualizowana w 2011 r. Karty adresowe, zawierają następujące informacje:

- nazwa obiektu,
- obecna funkcja obiektu,
- materiał
- datowanie,
- dane adresowe,
- lokalizacja,
- własność,
- rodzaj użytkowania,
- informacja o ochronie konserwatorskiej,
- rodzaje zagrożeń,
- stan zachowania,
- uwagi (w tym krótka historia i opis obiektu),
- mapa z lokalizacją obiektu,
- zdjęcia.

Ze względu na to, że gminna ewidencja została sporządzona przed wejściem w życie Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub

wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 56). karty adresowe nie zostały wykonane zgodnie z w/w przepisem. Należałoby wykonać aktualizację gminnej ewidencji zabytków w połączeniu z weryfikacją obiektów w terenie.

W Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Sadlinki znajduje się 618 zabytków, w tym zarówno zabytki nieruchome (budynki mieszkalne, gospodarcze i inwentarskie, suszarnie tytoniu, zabytki techniki, cmentarze, parki przydomowe i ogrody itd.) jak i zespoły ruralistyczne.

W Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Sadlinki nie ujęto stanowisk archeologicznych włączonych do wojewódzkiej ewidencji zabytków, których według kwerendy kart AZP w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku jest 11; są to zabytki osadnictwa od okresu neolitu, przez średniowiecze po okres nowożytny.

Zabytki ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Sadlinki to przeważającej ilości budynki mieszkalne i mieszkalno-gospodarcze, zewidencjonowano 339 takich obiektów, są to budynki w przeważającej ilości murowane – 87%, drewniane – 10% lub w konstrukcji mieszanej (cegłano-drewniane), gdzie część mieszkalna jest w konstrukcji drewnianej natomiast część gospodarcza murowana – 3%. Najstarsze z nich to obiekty drewniane datowane na okres od ok. 1830 do 1850 r. (np. Bronisławowo 10, 28, Glina 30A, Kaniczki 26, 31, Nebrowo Wielkie, ul. Nadwiślańska 30, Olszanica 27, 76, Rusinowo 20, 25, Wiśliny 41). Kolejną dość liczną grupę stanowią (117 obiektów) budynki gospodarcze (inwentarskie, stodoły, chlewy) pochodzące z przełomu XIX/XX w., początku XX w. i z okresu międzywojennego, są to w większości budynki murowane, rzadko zdarzają się budynki w konstrukcji mieszanej, gdzie część budynku jest murowana, a część w konstrukcji drewnianej, szkieletowej opieranej deskami, natomiast wszystkie stodoły są w konstrukcji drewnianej, szkieletowej opieranej deskami. Niemniej liczną, ale jednorodną grupę stanowią suszarnie tytoniu, których w gminie Sadlinki jest 81, są to budynki drewniane, wzniesione w konstrukcji szkieletowej, opieranej deskami. Datowane są one na okres od 1910 do 1930 r.

W grupie zabytków techniki znalazły się młyn wodny w Białkach-Boguszu (ok. 1920 r.), młyny motorowe w Białkach (ok. 1905 r.) i w Nebrowie Wielkim (ok. 1910 r.), murowane kuźnie w Bronisławowie (ok. 1920 r.), Grabowie (ok. 1910 r.), Sadlinkach (ok. 1930 r.) i dwie w Kaniczkach (ok. 1910 r., 1931 r.), budynek dawnego browaru w Białkach-Boguszu pełniący funkcję magazynową (ok. 1880 r.), zespół budynków cegielni w Sadlinkach (ok. 1905 r.), budynek zlewni mleka w Nebrowie Małym (ok. 1935 r.) oraz transformatory w Karpinach (ok. 1920 r.), Okrągłej Łące (ok. 1920 r.), Wiślinach (ok. 1920 r.), Sadlinkach (ok. 1920 r.), dwa w Glinie (obydwa z ok. 1920 r.), dwa w Kaniczkach (obydwa z ok. 1920 r.) i dwa w Nebrowie Wielkim (obydwa z ok. 1920 r.).

Z zabytków hydrotechniki do ewidencji zabytków włączony został jaz na rzece Liwie (km 32+720) w Białkach-Boguszu wzniesiony w 1938 r. w konstrukcji betonowej.

Z zabytków budownictwa obronnego w ewidencji zabytków znajduje się betonowy schron w Rusinowie z 1939 r.

Zachowały się budynki szkół w Glinie (ok. 1920 r.) wraz z budynkiem toalety szkolnej (ok. 1930 r.), szkoła w Kaniczkach (ok. 1930 r.), Karpinach (ok. 1910 r.), Okrągłej Łące (1910 r.), Olszanicy (ok. 1925 r.), Rusinowie (ok. 1925 r.) i Sadlinkach (ok. 1910 r.) wraz z budynkiem toalety szkolnej (ok. 1925 r.). Inne zabytki użyteczności publicznej reprezentują budynek administracyjny dawnego Nadleśnictwa Białki 2 – obecnie mieszkalny (ok. 1895 r.), 2 dawne karczmy w Białkach – dziś budynki mieszkalne (obydwa ok. 1890/1910 r.), Bronisławowie - dziś budynki mieszkalno-handlowe (ok. 1910 r.) i w Nebrowie Wielkim - dziś mieszkalny (ok. 1880/1910 r.), budynek urzędu celnego w Rusinowie 21 – dziś mieszkalny (ok. 1920 r.) oraz budynek stanowiący siedzibę oraz magazyny spółki Westpreussischen Tabakengenossenschaft przy ul. Kwidzyńskiej w Sadlinkach (ok. 1915 r.).

Obiekty sakralne w gminie Sadlinki reprezentują trzy świątynie: kościół parafialny pw. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej w Nebrowie Wielkim (1747 r.), kaplica p.w. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Nebrowie Wielkim (1928 r.) oraz kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Sadlinkach (1930 r.).

Wyróżniającą się grupę zabytków stanowią cmentarze ewangelickie, katolickie i jeden menonicki. Cmentarze ewangelickie znajdują się w Białkach (XIX w.), Boguszu (XIX w.), Bronisławowie (XIX/XX w.), Grabowie (ok. 1860 r.), Kaniczkach (1 poł. XIX w.), dwa w Karpinach (ok. 1900 r. i 4 ćw. XIX w.), Nebrowie Wielkim (1 poł. XIX w.), Okrągłej Łące (ok. 1880 r., także z pochówkami menonickimi), Olszanicy (ok. 1800 r.), przy ul. Leśniej w Sadlinkach (ok. 1900 r.). Cmentarz menonicki zachował się w Okrągłej Łące (1800 r.). Z cmentarzy katolickich o zachowanych cechach historycznych wymienić należy cmentarz przy ul. Kwidzyńskiej w Sadlinkach (1912 r.) i Nebrowie Wielkim (1928 r.).

Z zespołów historycznej, komponowanej zieleni w Gminie Sadlinki do gminnej ewidencji zabytków włączono park przydomowy w Kaniczkach 50 z 1 połowy XIX w. oraz ogród w Kaniczkach 65 z ok. 1900 r.

Wśród innych zabytków włączonych do ewidencji zabytków gminy Sadlinki znalazły się element ogrodzenia posesji w Kaniczkach 14 z ok. 1880 r., brama wjazdowa do gospodarstwa w Kaniczkach 50 z ok. 1910 r. oraz brama wjazdowa w Kaniczkach 54 z ok. 1910 r.

Zabytkowe zespoły ruralistyczne reprezentują takie wsie jak: Glina (ok. 1575 r.), Grabowo (2 poł. XIII w.), Kaniczki (ost. ćw. XIV w.), Nebrowo Wielkie (k. XIII w.), Olszanica (1575 r.), Rusinowo (1365 r.) i Wiśliny (przed 1375 r.).

5.4.1. Obiekty nieruchomości włączone do gminnej ewidencji zabytków

Lp.	miejsowość	ulica	nr	obiekt	nr działki	datowanie	nr GEZ	tom GEZ
1.	Białki		1	budynek mieszkalno - gospodarczy	111	ok. 1910 r.	509	cz. 8 Białki
2.	Białki		2	budynek biurowo - mieszkalny	113/1	ok. 1895 r.	510	cz. 8 Białki
3.	Białki		3	budynek mieszkalno - gospodarczy	112	ok. 1900 r.	511	cz. 8 Białki
4.	Białki		4	budynek magazynowy	107/10	ok. 1910 r.	512	cz. 8 Białki
5.	Białki		8	suszarnia tytoniu	302	ok. 1910 r.	518	cz. 8 Białki
6.	Białki		8	budynek inwentarski	302	ok. 1920 r.	520	cz. 8 Białki
7.	Białki		9	suszarnia tytoniu	119	ok. 1920 r.	522	cz. 8 Białki
8.	Białki		9	budynek gospodarczy	119	ok. 1920 r.	523	cz. 8 Białki
9.	Białki		14	budynek mieszkalny	138/1	ok. 1920 r.	524	cz. 8 Białki
10.	Białki		15	budynek mieszkalny	139/5, 139/6	ok. 1910 r.	525	cz. 8 Białki
11.	Białki		16	budynek mieszkalno - gospodarczy	187/6	ok. 1910 r.	526	cz. 8 Białki
12.	Białki		30	budynek mieszkalny	58/2	ok. 1930 r.	532	cz. 8 Białki
13.	Białki		34	budynek mieszkalny	59/8	ok. 1930 r.	533	cz. 8 Białki
14.	Białki		35	budynek mieszkalny	59/7	ok. 1930 r.	534	cz. 8 Białki
15.	Białki		36	budynek mieszkalny	59/9	ok. 1930 r.	535	cz. 8 Białki
16.	Białki		37	budynek mieszkalny	59/6	ok. 1930 r.	536	cz. 8 Białki
17.	Białki (Bogusze)		38	budynek gospodarczy	170	ok. 1910 r.	537	cz. 8 Białki
18.	Białki (Bogusze)		38	browar	50/2	ok. 1880 r.	538	cz. 8 Białki
19.	Białki (Bogusze)		39	młyn wodny	215	ok. 1920 r.	539	cz. 8 Białki
20.	Białki (Bogusze)		39	obora	215	ok. 1910 r.	540	cz. 8 Białki
21.	Białki (Bogusze)		39	jaz wodny	216	1938 r.	542	cz. 8 Białki

22.	Białki		40	suszarńia tytoniu	206/1	ok. 1920 r.	543	cz. 8 Białki
23.	Białki		42	budynek mieszkalny	166/7	ok. 1880 r.	544	cz. 8 Białki
24.	Białki		43	budynek mieszkalny	165/5	ok. 1910 r.	545	cz. 8 Białki
25.	Białki		46	budynek mieszkalny	177	ok. 1880 r.	548	cz. 8 Białki
26.	Białki		49	budynek mieszkalny	164	ok. 1880 r.	550	cz. 8 Białki
27.	Białki		50	budynek mieszkalno - gospodarczy	162/1	ok. 1900 r.	553	cz. 8 Białki
28.	Białki		53	budynek mieszkalno - gospodarczy	158	ok. 1910 r.	554	cz. 8 Białki
29.	Białki		54	budynek mieszkalny	236	ok. 1900 r.	555	cz. 8 Białki
30.	Białki		55	budynek mieszkalno - gospodarczy	156/1	ok. 1900 r.	556	cz. 8 Białki
31.	Białki		57	budynek handlowo - mieszkalny	180/8	ok. 1890/1910	557	cz. 8 Białki
32.	Białki		58	budynek mieszkalny	154/5	ok. 1930 r.	558	cz. 8 Białki
33.	Białki		61	budynek mieszkalny	152/6	ok. 1905 r.	559	cz. 8 Białki
34.	Białki		61	suszarńia tytoniu	152/3	ok. 1920 r.	560	cz. 8 Białki
35.	Białki		61	młyn	152/6	ok. 1905 r.	561	cz. 8 Białki
36.	Białki		61	piekarnia	151, 152/3, 152/6	ok. 1910 r.	562	cz. 8 Białki
37.	Białki		62	budynek mieszkalno - gospodarczy	149/6	ok. 1915 r.	563	cz. 8 Białki
38.	Białki		62	magazynowo - gospodarczy	149/6	ok. 1915 r.	564	cz. 8 Białki
39.	Białki		65	budynek mieszkalny	92/6, 93/3	1905 r	565	cz. 8 Białki
40.	Białki		67	suszarńia tytoniu	86/2	ok. 1920 r.	567	cz. 8 Białki
41.	Białki		72	budynek gospodarczy	12	ok. 1915 r.	569	cz. 8 Białki
42.	Białki		72	suszarńia tytoniu	8	ok. 1920 r.	570	cz. 8 Białki
43.	Białki		412/7	suszarńia tytoniu		ok. 1920 r.	571	cz. 8 Białki
44.	Białki		70	budynek mieszkalny	3/1, 4/4	1932 r.	572	cz. 8 Białki
45.	Białki			most drogowy	105/6	ok. 1900 r.	574	cz. 8 Białki
46.	Białki			most kolejowy	135	ok. 1880/1900	575	cz. 8 Białki
47.	Białki			cmentarz w Białki	44/2	XIX w.	576	cz. 8 Białki
48.	Białki - Bogusze			cmentarz majątku Boggusch	50/1	XIX w.	577	cz. 8 Białki
49.	Bronisławowo		1	budynek mieszkalno - gospodarczy	12	ok. 1905- 1915	1	cz. 1 Bronisławowo
50.	Bronisławowo		2	budynek mieszkalny	95	ok. 1860 r.	2	cz. 1 Bronisławowo
51.	Bronisławowo		2	budynek gospodarczy	95	ok. 1910 r.	3	cz. 1 Bronisławowo
52.	Bronisławowo		3	budynek mieszkalny	96/7	ok. 1860 r.	4	cz. 1 Bronisławowo
53.	Bronisławowo		4	budynek mieszkalno - gospodarczy	15/5	ok. 1910 r.	5	cz. 1 Bronisławowo
54.	Bronisławowo		4	suszarńia tytoniu	15/5	ok. 1920 r.	6	cz. 1 Bronisławowo
55.	Bronisławowo		4	stodoła	15/5	ok. 1925 r.	7	cz. 1 Bronisławowo
56.	Bronisławowo		5	budynek mieszkalno - gospodarczy	16	ok. 1900 r.	8	cz. 1 Bronisławowo
57.	Bronisławowo		5	suszarńia tytoniu	16	ok. 1920 r.	9	cz. 1 Bronisławowo
58.	Bronisławowo		6	stodoła	17/3	ok. 1920 r.	10	cz. 1

								Bronisławowo
59.	Bronisławowo		7	budynek mieszkalno - gospodarczy	99	ok. 1920 r.	12	cz. 1 Bronisławowo
60.	Bronisławowo		10	budynek mieszkalny	264	1847 r.	13	cz. 1 Bronisławowo
61.	Bronisławowo		10	budynek gospodarczy	264	1923 r.	14	cz. 1 Bronisławowo
62.	Bronisławowo		13	budynek mieszkalny	110	ok. 1905- 1910	17	cz. 1 Bronisławowo
63.	Bronisławowo		13	suszarnia tytoniu	110	ok. 1910 r.	18	cz. 1 Bronisławowo
64.	Bronisławowo		14	budynek mieszkalny	112	ok. 1910 r.	19	cz. 1 Bronisławowo
65.	Bronisławowo		14	budynek gospodarczy	112	ok. 1920 r.	20	cz. 1 Bronisławowo
66.	Bronisławowo		15	budynek gospodarczy	115/2	ok. 1925 r.	22	cz. 1 Bronisławowo
67.	Bronisławowo		16	budynek mieszkalno - gospodarczy	116/1	ok. 1920 r.	23	cz. 1 Bronisławowo
68.	Bronisławowo		17	budynek mieszkalny	120	ok. 1860 r.	25	cz. 1 Bronisławowo
69.	Bronisławowo		19	budynek mieszkalno - gospodarczy	121	ok. 1860 r.	26	cz. 1 Bronisławowo
70.	Bronisławowo		20	usługowo - budynek mieszkalny	129	ok. 1910 r.	27	cz. 1 Bronisławowo
71.	Bronisławowo		23	budynek mieszkalno - gospodarczy	140	1929 r.	28	cz. 1 Bronisławowo
72.	Bronisławowo		25	budynek mieszkalny	141/2	ok. 1920 r.	29	cz. 1 Bronisławowo
73.	Bronisławowo		25	stodoła z oborą	141/1	ok. 1920 r.	30	cz. 1 Bronisławowo
74.	Bronisławowo		25	suszarnia tytoniu z oborą	141/1	ok. 1920 r.	31	cz. 1 Bronisławowo
75.	Bronisławowo		25	suszarnia tytoniu	141/1	ok. 1920 r.	32	cz. 1 Bronisławowo
76.	Bronisławowo		26	suszarnia tytoniu	52/4	ok. 1920 r.	33	cz. 1 Bronisławowo
77.	Bronisławowo		27	budynek mieszkalny	147/1	ok. 1900 r.	34	cz. 1 Bronisławowo
78.	Bronisławowo		27	budynek inwentarski	147/1	ok. 1920 r.	35	cz. 1 Bronisławowo
79.	Bronisławowo		27	kuźnia	147/1	ok. 1920 r.	36	cz. 1 Bronisławowo
80.	Bronisławowo		27	suszarnia tytoniu	147/1	ok. 1920 r.	37	cz. 1 Bronisławowo
81.	Bronisławowo		28	budynek mieszkalno - gospodarczy	69 / 1	ok. 1830/1900	38	cz. 1 Bronisławowo
82.	Bronisławowo		29	budynek mieszkalno - gospodarczy	268/1	ok. 1910 r.	39	cz. 1 Bronisławowo
83.	Bronisławowo		29	suszarnia tytoniu	268/1	ok. 1920 r.	40	cz. 1 Bronisławowo
84.	Bronisławowo		30	budynek mieszkalno - gospodarczy	156/1	ok. 1880 r.	42	cz. 1 Bronisławowo
85.	Bronisławowo		31	budynek mieszkalno - gospodarczy	70/2	ok. 1910 r.	43	cz. 1 Bronisławowo
86.	Bronisławowo		34	budynek handlowo - mieszkalny	157/3, 154/4	ok. 1910 r.	44	cz. 1 Bronisławowo
87.	Bronisławowo		36 (d. 35)	budynek mieszkalny	166/1	ok. 1910 r.	46	cz. 1 Bronisławowo
88.	Bronisławowo		36 (d. 35)	budynek inwentarski	166/1	ok. 1920 r.	47	cz. 1 Bronisławowo
89.	Bronisławowo		36 (d. 35)	suszarnia tytoniu	166/1	ok. 1920 r.	48	cz. 1 Bronisławowo
90.	Bronisławowo		35 (d. 38)	suszarnia tytoniu	175	ok. 1920 r.	49	cz. 1 Bronisławowo

91.	Bronisławowo		35 (d. 39)	budynek mieszkalny	73	ok. 1910 r.	50	cz. 1 Bronisławowo
92.	Bronisławowo		35 (d. 39)	suszarnia tytoniu	73	ok. 1920 r.	51	cz. 1 Bronisławowo
93.	Bronisławowo		39 (d. 40)	budynek mieszkalno - gospodarczy	75	ok. 1910 r.	52	cz. 1 Bronisławowo
94.	Bronisławowo		41	budynek mieszkalny	78	ok. 1920 r.	53	cz. 1 Bronisławowo
95.	Bronisławowo		41	suszarnia tytoniu nr 1	76/1	ok. 1920 r.	54	cz. 1 Bronisławowo
96.	Bronisławowo		41	suszarnia tytoniu nr 2	78	ok. 1920 r.	55	cz. 1 Bronisławowo
97.	Bronisławowo		41	suszarnia tytoniu nr 3	78	ok. 1920 r.	56	cz. 1 Bronisławowo
98.	Bronisławowo		41	budynek inwentarsko - magazynowy	78	ok. 1920 r.	57	cz. 1 Bronisławowo
99.	Bronisławowo		42	budynek mieszkalny	80	ok. 1925 r.	58	cz. 1 Bronisławowo
100.	Bronisławowo		42	budynek inwentarsko - magazynowy	79	ok. 1920 r.	59	cz. 1 Bronisławowo
101.	Bronisławowo		42	suszarnia tytoniu	79	ok. 1920 r.	60	cz. 1 Bronisławowo
102.	Bronisławowo		46	budynek mieszkalno - gospodarczy	84/1	ok. 1860/1900	61	cz. 1 Bronisławowo
103.	Bronisławowo		47	budynek mieszkalny	13/1	ok. 1860 r.	62	cz. 1 Bronisławowo
104.	Bronisławowo		49	budynek mieszkalno - gospodarczy	54	1931 r.	63	cz. 1 Bronisławowo
105.	Bronisławowo		50	budynek mieszkalno - gospodarczy	17	1910 r.	64	cz. 1 Bronisławowo
106.	Bronisławowo		50	suszarnia tytoniu	17	ok. 1920 r.		cz. 1 Bronisławowo
107.	Bronisławowo		51	suszarnia tytoniu	23	ok. 1920 r.	67	cz. 1 Bronisławowo
108.	Bronisławowo		53	suszarnia tytoniu	23/1	ok. 1920 r.	69	cz. 1 Bronisławowo
109.	Bronisławowo		55	budynek mieszkalno - gospodarczy	205/3	ok. 1860 r.	70	cz. 1 Bronisławowo
110.	Bronisławowo		56	budynek inwentarski	204/2	ok. 1910 r.	71	cz. 1 Bronisławowo
111.	Bronisławowo		56	stodoła	204/2	ok. 1920 r.	72	cz. 1 Bronisławowo
112.	Bronisławowo		57	budynek mieszkalno - gospodarczy	201	1912 r.	73	cz. 1 Bronisławowo
113.	Bronisławowo		57	suszarnia tytoniu	201	ok. 1920 r.	74	cz. 1 Bronisławowo
114.	Bronisławowo		58	budynek mieszkalno - gospodarczy	278/1	ok. 1920 r.	75	cz. 1 Bronisławowo
115.	Bronisławowo		59	budynek mieszkalno - gospodarczy	197/1	ok. 1880 r.	76	cz. 1 Bronisławowo
116.	Bronisławowo		61	budynek mieszkalno - gospodarczy	193/1	ok. 1910 r.	77	cz. 1 Bronisławowo
117.	Bronisławowo		62	budynek mieszkalno - gospodarczy	183/1	ok. 1925 r.	78	cz. 1 Bronisławowo
118.	Bronisławowo		68	budynek mieszkalno - gospodarczy	159/3	ok. 1920 r.	82	cz. 1 Bronisławowo
119.	Bronisławowo		69	suszarnia tytoniu	153/2	ok. 1920 r.	83	cz. 1 Bronisławowo
120.	Bronisławowo		70	budynek mieszkalno - gospodarczy	152/7	ok. 1930 r.	84	cz. 1 Bronisławowo
121.	Bronisławowo		71	budynek mieszkalny	144/3	ok. 1900 r.	85	cz. 1 Bronisławowo
122.	Bronisławowo		72	budynek mieszkalno - gospodarczy	136/2	ok. 1900 r.	86	cz. 1 Bronisławowo
123.	Bronisławowo			cmentarz	18	ok. 1900 r.	87	cz. 1 Bronisławowo

124.	Bronisławowo			mostek	211	ok. 1900 r.	88	cz. 1 Bronisławowo
125.	Bronisławowo			układ ruralistyczny		ok. 1575 r.	745	
126.	Glina		6	budynek mieszkalny	65/1	ok. 1860 r.	237	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
127.	Glina		10	budynek mieszkalny	140/2	ok. 1870 r.	241	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
128.	Glina		10	stodoła	140/2	ok. 1920 r.	242	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
129.	Glina		10	budynek gospodarczy	140/2	ok. 1925 r.	243	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
130.	Glina		11	budynek mieszkalny	136/1	ok. 1860 r.	244	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
131.	Glina		11	stodoła	136/1	ok. 1920 r.	245	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
132.	Glina		14	budynek mieszkalno - gospodarczy	131/2	ok. 1880/1910	246	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
133.	Glina		15	budynek mieszkalny	130	ok. 1930 r.	247	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
134.	Glina		25	budynek gospodarczy	207/5	ok. 1920 r.	250	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
135.	Glina		25	budynek gospodarczy	207/5	ok. 1920 r.	251	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
136.	Glina		26	budynek mieszkalny	208	ok. 1870 r.	252	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
137.	Glina		30	budynek mieszkalny	231/10	ok. 1925 r.	254	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
138.	Glina			transformator	162/1	ok. 1920 r.	255	cz. 3 Okrągła Łąka, Glina
139.	Glina		30 A	budynek mieszkalny	231/6	ok. 1840 r.	256	cz. 4 Glina, Grabowo
140.	Glina		30 A	suszarnia tytoniu ze stodołą	231/4	ok. 1920 r.	258	cz. 4 Glina, Grabowo
141.	Glina		31	budynek mieszkalny	211/2	ok. 1925 r.	259	cz. 4 Glina, Grabowo
142.	Glina		31	budynek mieszkalny	211/4	ok. 1930 r.	261	cz. 4 Glina, Grabowo
143.	Glina		34	budynek mieszkalny	222	ok. 1905 r.	262	cz. 4 Glina, Grabowo
144.	Glina		34	budynek inwentarski	222	ok. 1910 r.	263	cz. 4 Glina, Grabowo
145.	Glina		34	stodoła	222	ok. 1910 r.	264	cz. 4 Glina, Grabowo
146.	Glina		35	budynek mieszkalny	205/3, 205/5	ok. 1910 r.	265	cz. 4 Glina, Grabowo
147.	Glina		35	stodoła	205/7	ok. 1930 r.	266	cz. 4 Glina, Grabowo
148.	Glina		35	budynek inwentarsko - magazynowy	205/5	ok. 1910 r.	267	cz. 4 Glina, Grabowo
149.	Glina		37	budynek mieszkalny	198	ok. 1910 r.	268	cz. 4 Glina, Grabowo
150.	Glina		37	suszarnia tytoniu ze stodołą	198	ok. 1920 r.	269	cz. 4 Glina, Grabowo
151.	Glina		37	stodoła	198	ok. 1930 r.	270	cz. 4 Glina, Grabowo
152.	Glina		40	budynek inwentarsko - magazynowy	159/2	ok. 1910 r.	271	cz. 4 Glina, Grabowo
153.	Glina		43	szkoła	162/8, 162/9, 162/12, 162/21	ok. 1920 r.	273	cz. 4 Glina, Grabowo
154.	Glina		43	budynek mieszkalno - magazynowy	162/6	ok. 1930 r.	274	cz. 4 Glina, Grabowo
155.	Glina		43	budynek toalety szkolnej	162/21	ok. 1930 r.	275	cz. 4 Glina, Grabowo

156.	Glina		45	budynek mieszkalny	119/2, 161/3	ok. 1910 r.	276	cz. 4 Glina, Grabowo
157.	Glina		45	spichlerz	119/2	ok. 1890 r.	277	cz. 4 Glina, Grabowo
158.	Glina		48	budynek mieszkalny	83/1	ok. 1880 r.	278	cz. 4 Glina, Grabowo
159.	Glina		48	budynek inwentarsko - magazynowy	83/1	ok. 1900 r.	279	cz. 4 Glina, Grabowo
160.	Glina		50	budynek mieszkalny	81	ok. 1880 r.	280	cz. 4 Glina, Grabowo
161.	Glina		50	budynek inwentarsko - magazynowy	81	ok. 1900 r.	282	cz. 4 Glina, Grabowo
162.	Glina		50	budynek inwentarsko - magazynowy	81	ok. 1910 r.	283	cz. 4 Glina, Grabowo
163.	Glina		52	budynek mieszkalny	31/2	ok. 1910 r.	284	cz. 4 Glina, Grabowo
164.	Glina		53	budynek mieszkalny	33	ok. 1910 r.	285	cz. 4 Glina, Grabowo
165.	Glina		55	budynek inwentarsko - magazynowy	48/2	ok. 1910 r.	286	cz. 4 Glina, Grabowo
166.	Glina		3	budynek mieszkalny	10/1	ok. 1910 r.	287	cz. 4 Glina, Grabowo
167.	Glina		3	stodoła	10/1	ok. 1910 r.	288	cz. 4 Glina, Grabowo
168.	Glina		obok 55	transformator	162/1	ok. 1920 r.	290	cz. 4 Glina, Grabowo
169.	Glina			układ ruralistyczny		2 poł. XIII w. (?)	746	
170.	Grabowo		1	budynek mieszkalny	9/1	ok. 1895 r.	291	cz. 4 Glina, Grabowo
171.	Grabowo		1	budynek inwentarsko - magazynowy	9/1	ok. 1910 r.	292	cz. 4 Glina, Grabowo
172.	Grabowo		1	kuźnia	9/1	ok. 1910 r.	293	cz. 4 Glina, Grabowo
173.	Grabowo		8	budynek mieszkalny	31/4	ok. 1905 r.	294	cz. 4 Glina, Grabowo
174.	Grabowo		14	budynek mieszkalny	44/5	ok. 1925 r.	295	cz. 4 Glina, Grabowo
175.	Grabowo		15	budynek mieszkalny	45	ok. 1910 r.	296	cz. 4 Glina, Grabowo
176.	Grabowo		17	budynek inwentarsko - magazynowy	136	ok. 1930 r.	297	cz. 4 Glina, Grabowo
177.	Grabowo		b. nr	budynek mieszkalny	15	ok. 1910 r.	298	cz. 4 Glina, Grabowo
178.	Grabowo			cmentarz	29	ok. 1860 r.	299	cz. 4 Glina, Grabowo
179.	Grabowo			układ ruralistyczny		2 poł. XIII w. (?)	747	
180.	Kaniczki		1	budynek mieszkalny	149/1	ok. 1910 r.	300	cz. 5 Kaniczki
181.	Kaniczki		3	budynek mieszkalny	74/2	ok. 1930 r.	301	cz. 5 Kaniczki
182.	Kaniczki		4	budynek mieszkalny	3/1	1913 r.	302	cz. 5 Kaniczki
183.	Kaniczki		4	budynek inwentarsko - magazynowy nr 1	3/1	1913 r.	303	cz. 5 Kaniczki
184.	Kaniczki		4	budynek inwentarsko - magazynowy nr 2	3/1	1924 r.	304	cz. 5 Kaniczki
185.	Kaniczki		14	budynek mieszkalny	80	ok. 1880 r.	308	cz. 5 Kaniczki
186.	Kaniczki		14	element ogrodzenia posesji	80	ok. 1880 r.	309	cz. 5 Kaniczki
187.	Kaniczki		14	budynek inwentarsko - magazynowy	80, 82	ok. 1920 r.	310	cz. 5 Kaniczki
188.	Kaniczki		14	budynek inwentarski	81	ok. 1900 r.	311	cz. 5 Kaniczki

189.	Kaniczki		21	budynek mieszkalno - gospodarczy podcieniowy	41	ok. 1820 r.	312	cz. 5 Kaniczki
190.	Kaniczki		22	budynek mieszkalno - gospodarczy	43	ok. 1910 r.	313	cz. 5 Kaniczki
191.	Kaniczki		22	stodoła	43	ok. 1920 r.	314	cz. 5 Kaniczki
192.	Kaniczki		23	budynek mieszkalny	45/5	ok. 1880 r.	315	cz. 5 Kaniczki
193.	Kaniczki		25	budynek mieszkalno - gospodarczy	15	ok. 1870 r.	316	cz. 5 Kaniczki
194.	Kaniczki		25	kuźnia	15	1931 r.	317	cz. 5 Kaniczki
195.	Kaniczki		31	budynek mieszkalny	49	ok. 1840 r.	318	cz. 5 Kaniczki
196.	Kaniczki		32	szkoła	92/2	ok. 1930 r.	319	cz. 5 Kaniczki
197.	Kaniczki		32	budynek gospodarczy	92/2	ok. 1890 r.	320	cz. 5 Kaniczki
198.	Kaniczki		36	budynek mieszkalno - gospodarczy	165	ok. 1890 r.	322	cz. 5 Kaniczki
199.	Kaniczki		36	budynek gospodarczy	165	ok. 1930 r.	323	cz. 5 Kaniczki
200.	Kaniczki		39	budynek mieszkalno - gospodarczy	134/1	ok. 1910 r.	326	cz. 5 Kaniczki
201.	Kaniczki		40	budynek mieszkalno - gospodarczy	100/3	ok. 1913 r.	327	cz. 5 Kaniczki
202.	Kaniczki		41	budynek mieszkalno - gospodarczy	98/1, 98/2	ok. 1925 r.	328	cz. 5 Kaniczki
203.	Kaniczki		43	budynek mieszkalny	303	ok. 1880 r.	329	cz. 5 Kaniczki
204.	Kaniczki		43	budynek gospodarczy - piwnica	303	ok. 1900 r.	330	cz. 5 Kaniczki
205.	Kaniczki		49	budynek mieszkalno - gospodarczy	56	ok. 1860 r.	331	cz. 5 Kaniczki
206.	Kaniczki		50	budynek mieszkalno - gospodarczy	59/2	ok. 1910 r.	332	cz. 5 Kaniczki
207.	Kaniczki		50	budynek inwentarski	59/2	ok. 1910 r.	333	cz. 5 Kaniczki
208.	Kaniczki		50	budynek magazynowy	59/2	ok. 1910 r.	334	cz. 5 Kaniczki
209.	Kaniczki		50	kuźnia	59/2	ok. 1910 r.	335	cz. 5 Kaniczki
210.	Kaniczki		50	wjazdowa brama do gospodarstwa	59/2	ok. 1910 r.	336	cz. 5 Kaniczki
211.	Kaniczki		50	park przydomowy	59/2	1 poł. XIX w.	337	cz. 5 Kaniczki
212.	Kaniczki		52	budynek mieszkalno - gospodarczy	58	ok. 1925 r.	339	cz. 5 Kaniczki
213.	Kaniczki		54	budynek mieszkalny	318/1	ok. 1880 r.	340	cz. 5 Kaniczki
214.	Kaniczki		54	wjazdowa brama	318/1	ok. 1910 r.	341	cz. 5 Kaniczki
215.	Kaniczki		55	budynek mieszkalno - gospodarczy	70/1, 70/2	ok. 1880 r.	342	cz. 5 Kaniczki
216.	Kaniczki		55	spichlerz	70/2, 71/1	ok. 1890 r.	343	cz. 5 Kaniczki
217.	Kaniczki		56	budynek mieszkalno - gospodarczy	28/1	ok. 1860 r.	344	cz. 5 Kaniczki
218.	Kaniczki		57	budynek mieszkalno - gospodarczy	29	ok. 1890 r.	345	cz. 5 Kaniczki
219.	Kaniczki		61	budynek mieszkalno - gospodarczy	32/1	ok. 1890 r.	346	cz. 5 Kaniczki
220.	Kaniczki		65	budynek mieszkalny	108/1, 109/2	ok. 1900 r.	347	cz. 5 Kaniczki
221.	Kaniczki		65	budynek inwentarski	108/1, 109/2	ok. 1930 r.	348	cz. 5 Kaniczki
222.	Kaniczki		65	ogród	108/1, 109/2	ok. 1900 r.	350	cz. 5 Kaniczki
223.	Kaniczki		67	budynek mieszkalny	72	ok. 1930 r.	351	cz. 5 Kaniczki
224.	Kaniczki		68	budynek mieszkalny	73/1	ok. 1930 r.	352	cz. 5 Kaniczki

225.	Kaniczki		69	budynek mieszkalny	110/2	ok. 1930 r.	353	cz. 5 Kaniczki
226.	Kaniczki		obok 25 (26)	budynek mieszkalny	16	ok. 1840/1930	354	cz. 5 Kaniczki
227.	Kaniczki		obok 56 (57)	budynek mieszkalno - gospodarczy	29	ok. 1930 r.	355	cz. 5 Kaniczki
228.	Kaniczki		b nr (16)	budynek mieszkalny	7	ok. 1880 r.	356	cz. 5 Kaniczki
229.	Kaniczki		obok 4 (13)	budynek mieszkalno - gospodarczy dom wałowego	1	ok. 1910 r.	357	cz. 5 Kaniczki
230.	Kaniczki		pd. część wsi	transformator	83/1	ok. 1920 r.	359	cz. 5 Kaniczki
231.	Kaniczki			cmentarz	65/2	poł. XIX w.	360	cz. 5 Kaniczki
232.	Kaniczki			układ ruralistyczny		ost. ćw. XIV w.	748	
233.	Karpiny		1	budynek mieszkalno - gospodarczy	3/7	1928 r.	89	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
234.	Karpiny		3	budynek mieszkalno - gospodarczy	11/7	1929 r.	92	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
235.	Karpiny		3	suszarnia tytoniu	11/7	ok. 1925 r.	93	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
236.	Karpiny		6	budynek mieszkalno - gospodarczy	15/1	ok. 1920 r.	94	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
237.	Karpiny		10	budynek mieszkalny	36/3	ok. 1900 r.	95	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
238.	Karpiny		12	budynek mieszkalny	42/2	ok. 1900 r.	97	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
239.	Karpiny		16	budynek mieszkalny	33	ok. 1930 r.	98	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
240.	Karpiny		17	budynek mieszkalno - gospodarczy	16/1	ok. 1910 r.	100	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
241.	Karpiny		20	budynek mieszkalny	28/1	ok. 1920 r.	101	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
242.	Karpiny		20	budynek gospodarczy	28/1	ok. 1920 r.	102	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
243.	Karpiny		22	suszarnia tytoniu	63/4	ok. 1920 r.	103	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
244.	Karpiny		23/23 A	suszarnia tytoniu	66/2	ok. 1920 r.	104	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
245.	Karpiny		24	budynek mieszkalno - gospodarczy	65/1	ok. 1905	106	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
246.	Karpiny		25	budynek mieszkalno - gospodarczy	72/2	ok. 1880 r.	107	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
247.	Karpiny		26	szkoła	178/5, 178/6	Ok. 1910 r.	108	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
248.	Karpiny		28	budynek mieszkalno - gospodarczy	82/1	ok. 1910 r.	109	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
249.	Karpiny		28	suszarnia tytoniu	82/1	ok. 1930 r.	110	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
250.	Karpiny		29	suszarnia tytoniu	83/2	ok. 1930 r.	112	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
251.	Karpiny		35	budynek mieszkalno - gospodarczy	88	ok. 1910 r.	113	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
252.	Karpiny		38	budynek mieszkalno - gospodarczy	97/2	ok. 1910 r.	114	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
253.	Karpiny		39	budynek mieszkalno - gospodarczy	110/3	ok. 1910 r.	115	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
254.	Karpiny		39	suszarnia tytoniu	110/3	ok. 1920 r.	116	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
255.	Karpiny		40	budynek mieszkalny	107/4	ok. 1935 r.	117	cz. 2 Karpiny, Rusinowo

256.	Karpiny		41	budynek mieszkalny	108	ok. 1935 r.	118	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
257.	Karpiny			cmentarz	44	ok. 1900 r.	121	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
258.	Karpiny			transformator	13/8	ok. 1920 r.	122	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
259.	Karpiny		43	budynek mieszkalno - gospodarczy	116	ok. 1910 r.	124	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
260.	Karpiny		43	suszarnia tytoniu	116	ok. 1930 r.	125	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
261.	Karpiny		44	budynek mieszkalno - gospodarczy	131	ok. 1910 r.	126	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
262.	Karpiny		45	budynek mieszkalno - gospodarczy	134/3	ok. 1910 r.	127	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
263.	Karpiny		51	budynek mieszkalno - gospodarczy	153/4	ok. 1925 r.	129	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
264.	Karpiny		52	suszarnia tytoniu	154/4	ok. 1930 r.	130	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
265.	Karpiny		53	budynek mieszkalno - gospodarczy	156/3	ok. 1925 r.	131	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
266.	Karpiny		53	suszarnia tytoniu	156/3	ok. 1930 r.	132	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
267.	Karpiny			cmentarz nr 2	142	4 ćw. XIX w.	133	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
268.	Karpiny		37	budynek mieszkalny	80/2	1864 r.	134	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
269.	Nebrowo Małe		7	budynek mieszkalny	126	ok. 1920 r.	361	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
270.	Nebrowo Małe		7	budynek inwentarski	126	ok. 1930 r.	362	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
271.	Nebrowo Małe		18	budynek mieszkalno - gospodarczy	141/1	ok. 1910 r.	363	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
272.	Nebrowo Małe		18	budynek gospodarczo - magazynowy	141/1, 141/2	ok. 1920 r.	364	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
273.	Nebrowo Małe		19	budynek mieszkalny	142/4, 142/6	ok. 1925 r.	365	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
274.	Nebrowo Małe		19	stodoła	142/4, 142/6	ok. 1930 r.	366	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
275.	Nebrowo Małe		26	budynek mieszkalny	36/1	1907 r.	367	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
276.	Nebrowo Małe		27	budynek mieszkalny	33	ok. 1905 r.	368	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
277.	Nebrowo Małe		27	budynek gospodarczy	33	ok. 1905 r.	369	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
278.	Nebrowo Małe		28	budynek mieszkalny	238	ok. 1930 r.	370	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
279.	Nebrowo Małe		28	budynek gospodarczy	238	ok. 1905 r.	371	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
280.	Nebrowo Małe		29/29 A	budynek mieszkalny	53/1, 54/1	ok. 1930 r.	372	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
281.	Nebrowo Małe		31	budynek mieszkalny	48, 49	ok. 1900 r.	373	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe

282.	Nebrowo Małe		37	budynek gospodarczo - spichlerzowo - inwentarski	27/5	ok. 1910 r.	375	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
283.	Nebrowo Małe		17	zlewnia mleka	138/3, 138/5, 138/6, 138/9, 138/2	ok. 1935 r.	377	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
284.	Nebrowo Małe		nr 2 pd. wsi	transformator	221/1	ok. 1915 r.	378	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
285.	Nebrowo Małe		na pn. wsi	transformator	35/1	ok. 1915 r.	379	cz. 4 Glina, Grabowo, Nebrowo Małe
286.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	1	budynek mieszkalny	147/1	ok. 1880 r.	578	cz. 8 Nebrowo Wielkie
287.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	1	budynek gospodarczy	147/1	ok. 1930 r.	579	cz. 8 Nebrowo Wielkie
288.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	2	budynek mieszkalny	211/3	ok. 1920 r.	580	cz. 8 Nebrowo Wielkie
289.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	2	budynek gospodarczy	211/4	ok. 1930 r.	581	cz. 8 Nebrowo Wielkie
290.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	3	budynek mieszkalny	210/2	1906 r.	582	cz. 8 Nebrowo Wielkie
291.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	3	budynek gospodarczy	210/2	ok. 1910 r.	583	cz. 8 Nebrowo Wielkie
292.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	5	budynek mieszkalny	207	ok. 1910 r.	584	cz. 8 Nebrowo Wielkie
293.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	6	budynek mieszkalno - gospodarczy	146	ok. 1890 r.	585	cz. 8 Nebrowo Wielkie
294.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	7	budynek plebanii	162	ok. 1928 r.	586	cz. 8 Nebrowo Wielkie
295.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	8	budynek gospodarczy	163	ok. 1910 r.	587	cz. 8 Nebrowo Wielkie
296.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	9	budynek mieszkalny	160/5	ok. 1910 r.	588	cz. 8 Nebrowo Wielkie
297.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	11	budynek mieszkalny	143/1	ok. 1920 r.	589	cz. 8 Nebrowo Wielkie
298.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	11	budynek gospodarczy nr 1	143/1	ok. 1910 r.	590	cz. 8 Nebrowo Wielkie
299.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	11	budynek gospodarczy nr 2	143/1	ok. 1920 r.	591	cz. 8 Nebrowo Wielkie
300.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	11	budynek mieszkalny	143/1	ok. 1910 r.	592	cz. 8 Nebrowo Wielkie
301.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	14	budynek restauracyjno - hotelowy	140/1	ok. 1880/1910	593	cz. 8 Nebrowo Wielkie
302.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	14 A	budynek mieszkalny	155/1	ok. 1905 r.	594	cz. 8 Nebrowo Wielkie
303.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	16 A	budynek mieszkalny	153/4	ok. 1910 r.	596	cz. 8 Nebrowo Wielkie
304.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	17	budynek mieszkalny	151/5	ok. 1910 r.	595	cz. 8 Nebrowo Wielkie
305.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	17	młyn	151/5	ok. 1910 r.	597	cz. 8 Nebrowo Wielkie
306.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	18	budynek mieszkalny	151/4	ok. 1910 r.	598	cz. 8 Nebrowo Wielkie
307.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	18	budynek gospodarczy	151/4	ok. 1020	599	cz. 8 Nebrowo Wielkie
308.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	19	budynek mieszkalny	138/2	ok. 1870/1910	600	cz. 8 Nebrowo Wielkie
309.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	20	budynek mieszkalny	150/3	ok. 1910 r.	601	cz. 8 Nebrowo Wielkie
310.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	22	plebania	148/1	ok. 1910 r.	603	cz. 8 Nebrowo Wielkie

311.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	22	budynek gospodarczy	148/1	ok. 1930 r.	604	cz. 8 Nebrowo Wielkie
312.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	29	budynek mieszkalno - gospodarczy	40	ok. 1930 r.	607	cz. 8 Nebrowo Wielkie
313.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	30	budynek mieszkalny	63	ok. 1840 r.	608	cz. 8 Nebrowo Wielkie
314.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	33	budynek mieszkalno - gospodarczy	37	1901 r.	609	cz. 8 Nebrowo Wielkie
315.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	35	budynek mieszkalny	16 / 1	ok. 1860 r.	610	cz. 8 Nebrowo Wielkie
316.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska	47	budynek mieszkalny	59/6, 60	1912 r.	611	cz. 8 Nebrowo Wielkie
317.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska		kościół parafialny pw. Matki Bożej Królowej Korony Polski	137/1	1747 r.	612	cz. 8 Nebrowo Wielkie
318.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska		kaplica pw. św. Wojciecha Biskupa i Męczennika	161	1928 r.	613	cz. 8 Nebrowo Wielkie
319.	Nebrowo Wielkie	Nadwiślańska		cmentarz d. katolicki	161	1928 r.		
320.	Nebrowo Wielkie			cmentarz wsi Nebrowo Wielkie i Małe	111, 112	1 poł. XIX w.	614	cz. 8 Nebrowo Wielkie
321.	Nebrowo Wielkie			układ ruralistyczny		k. XIII w.	749	
322.	Okragła Łąka		1	budynek mieszkalno - gospodarczy	263/2	ok. 1925 r.	135	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
323.	Okragła Łąka		4	budynek mieszkalny	69	ok. 1925 r.	138	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
324.	Okragła Łąka		5	budynek gospodarczy	119/2	1931 r.	139	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
325.	Okragła Łąka		8	budynek mieszkalny	62	1908 r.	142	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
326.	Okragła Łąka		9	budynek mieszkalno - gospodarczy	55/1	ok. 1910 r.	143	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
327.	Okragła Łąka		10	budynek gospodarczy	53	1939 r.	144	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
328.	Okragła Łąka		10	suszarnia tytoniu	53	ok. 1925 r.	145	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
329.	Okragła Łąka		10	budynek inwentarsko - magazynowy	53	ok. 1925 r.	146	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
330.	Okragła Łąka		11	budynek mieszkalno - gospodarczy	49/2	ok. 1910 r.	147	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
331.	Okragła Łąka		12	budynek mieszkalny	47	1934 r.	149	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
332.	Okragła Łąka		13	budynek mieszkalno - gospodarczy	46/6	1922 r.	150	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
333.	Okragła Łąka		14	budynek mieszkalno - gospodarczy	44/3	ok. 1890 r.	151	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
334.	Okragła Łąka		14	suszarnia tytoniu	44/3	ok. 1920 r.	152	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
335.	Okragła Łąka		15	budynek mieszkalno - gospodarczy	37	ok. 1920 r.	153	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
336.	Okragła Łąka		15	suszarnia tytoniu	37	ok. 1920 r.	154	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
337.	Okragła Łąka		15	stodoła	37	ok. 1925 r.	155	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
338.	Okragła Łąka		15	budynek inwentarsko - magazynowy	37	ok. 1925 r.	156	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
339.	Okragła Łąka		18	budynek mieszkalno - gospodarczy	135	ok. 1890 r.	159	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
340.	Okragła Łąka		19	budynek mieszkalno - gospodarczy	146	ok. 1900 r.	161	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
341.	Okragła Łąka		21	budynek mieszkalno - gospodarczy	151/1	ok. 1890 r.	162	cz. 3 Okragła Łąka, Glina
342.	Okragła Łąka		24	budynek mieszkalny	176	ok. 1900 r.	164	cz. 3 Okragła Łąka, Glina

343.	Okraęła Łąka		25	budynek mieszkalny	155, 157	ok. 1920 r.	165	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
344.	Okraęła Łąka		25	stodoła	155	ok. 1925 r.	166	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
345.	Okraęła Łąka		obok zagrody 25	transformator	158/1	ok. 1920 r.	168	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
346.	Okraęła Łąka		27	budynek mieszkalny	160, 161	ok. 1920 r.	169	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
347.	Okraęła Łąka		27	budynek inwentarsko - magazynowy	160, 161	1922 r.	170	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
348.	Okraęła Łąka		28	budynek mieszkalny	201/4	ok. 1925 r.	171	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
349.	Okraęła Łąka		29	budynek mieszkalno - gospodarczy	204/2	ok. 1910 r.	172	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
350.	Okraęła Łąka		30	budynek mieszkalny	207	ok. 1920 r.	173	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
351.	Okraęła Łąka		31	budynek mieszkalno - gospodarczy	210/2	ok. 1870 r.	174	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
352.	Okraęła Łąka		32	szkoła	211/2	ok. 1910 r.	175	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
353.	Okraęła Łąka		34	budynek mieszkalny	212	ok. 1930 r.	176	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
354.	Okraęła Łąka		35	budynek mieszkalno - gospodarczy	193/5	ok. 1925 r.	177	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
355.	Okraęła Łąka		36	budynek mieszkalny	344/2	ok. 1910 r.	178	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
356.	Okraęła Łąka		37	budynek mieszkalny	345/1	ok. 1910 r.	179	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
357.	Okraęła Łąka		41	budynek mieszkalny	177/3	ok. 1930 r.	180	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
358.	Okraęła Łąka		41 A	budynek mieszkalny	177/3	ok. 1930 r.	181	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
359.	Okraęła Łąka		41	budynek gospodarczy	177/3	ok. 1930 r.	182	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
360.	Okraęła Łąka		41 A	budynek gospodarczy	177/3	ok. 1930 r.	183	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
361.	Okraęła Łąka		42	budynek mieszkalno - gospodarczy	244	ok. 1925/1980	184	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
362.	Okraęła Łąka		44	budynek mieszkalno - gospodarczy	242/1	ok. 1920 r.	185	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
363.	Okraęła Łąka		53	budynek mieszkalny	247, 251	ok. 1910 r.	192	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
364.	Okraęła Łąka		53	suszarnia tytoniu nr 1	251	ok. 1920 r.	193	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
365.	Okraęła Łąka		53	stodoła	247	ok. 1925 r.	195	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
366.	Okraęła Łąka		53	budynek inwentarsko - magazynowy	247	ok. 1910 r.	196	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
367.	Okraęła Łąka		62	stodoła	316/2	ok. 1925 r.	199	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
368.	Okraęła Łąka		62	suszarnia tytoniu	316/2	ok. 1920 r.	200	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
369.	Okraęła Łąka		61	budynek mieszkalno - gospodarczy	323	ok. 1910 r.	201	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
370.	Okraęła Łąka		61	suszarnia tytoniu	323	ok. 1920 r.	202	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
371.	Okraęła Łąka		68	suszarnia tytoniu	312	ok. 1920 r.	204	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
372.	Okraęła Łąka		66	budynek mieszkalno - gospodarczy	355	ok. 1880 r.	205	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
373.	Okraęła Łąka			cmentarz menonicki	191	ok. 1800 r.	207	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina
374.	Okraęła Łąka			cmentarz - miejsce po grobowcu	196/2	ok. 1880 r.	208	cz. 3 Okraęła Łąka, Głina

375.	Olszanica		3	budynek mieszkalny	268/1	ok. 1910 r.	421	cz. 4 Glina, Grabowo
376.	Olszanica		6	suszarńia tytoniu	238	ok. 1910 r.	424	cz. 4 Glina, Grabowo
377.	Olszanica		8	budynek mieszkalny	166/7	ok. 1930 r.	426	cz. 4 Glina, Grabowo
378.	Olszanica		9	budynek mieszkalny	165/1	ok. 1920 r.	427	cz. 4 Glina, Grabowo
379.	Olszanica		9	suszarńia tytoniu	165/1	ok. 1910 r.	428	cz. 4 Glina, Grabowo
380.	Olszanica		10	budynek mieszkalny	164/2	ok. 1920 r.	429	cz. 4 Glina, Grabowo
381.	Olszanica		10	budynek gospodarczy	164/2	ok. 1930 r.	430	cz. 4 Glina, Grabowo
382.	Olszanica		10	stodoła	164/2	ok. 1930 r.	431	cz. 4 Glina, Grabowo
383.	Olszanica		11 (12)	budynek mieszkalny	249	1928 r.	432	cz. 4 Glina, Grabowo
384.	Olszanica		11 (12)	budynek gospodarczy	249	ok. 1930 r.	433	cz. 4 Glina, Grabowo
385.	Olszanica		11 (12)	suszarńia tytoniu	249	ok. 1930 r.	434	cz. 4 Glina, Grabowo
386.	Olszanica		13 (11a)	budynek mieszkalno - gospodarczy	247/4	ok. 1900 r.	435	cz. 4 Glina, Grabowo
387.	Olszanica		13 (11a)	suszarńia tytoniu	247/4	ok. 1910 r.	436	cz. 4 Glina, Grabowo
388.	Olszanica		15	budynek mieszkalny	161/2, 162/2	1931 r.	437	cz. 4 Glina, Grabowo
389.	Olszanica		15	budynek gospodarczy	161/2, 162/2	ok. 1910 r.	438	cz. 4 Glina, Grabowo
390.	Olszanica		15	stodoła	161/2, 162/2	ok. 1930 r.	439	cz. 4 Glina, Grabowo
391.	Olszanica		18	budynek mieszkalny	69/1	1931 r.	441	cz. 4 Glina, Grabowo
392.	Olszanica		18	budynek gospodarczy	69/1	ok. 1930 r.	442	cz. 4 Glina, Grabowo
393.	Olszanica		18	suszarńia tytoniu	69/1	ok. 1930 r.	443	cz. 4 Glina, Grabowo
394.	Olszanica		19 (28)	budynek mieszkalny	158	ok. 1930 r.	444	cz. 4 Glina, Grabowo
395.	Olszanica		19 (28)	suszarńia tytoniu	158	ok. 1930 r.	445	cz. 4 Glina, Grabowo
396.	Olszanica		20	budynek mieszkalny	159/2	1933 r.	446	cz. 4 Glina, Grabowo
397.	Olszanica		20	suszarńia tytoniu	159/2	ok. 1930 r.	447	cz. 4 Glina, Grabowo
398.	Olszanica		21	budynek mieszkalno - gospodarczy	160	ok. 1930 r.	448	cz. 4 Glina, Grabowo
399.	Olszanica		21	suszarńia tytoniu	160	ok. 1930 r.	449	cz. 4 Glina, Grabowo
400.	Olszanica		22	budynek mieszkalny	76	ok. 1930 r.	450	cz. 4 Glina, Grabowo
401.	Olszanica		22	stodoła	76	ok. 1930 r.	451	cz. 4 Glina, Grabowo
402.	Olszanica		22	suszarńia tytoniu	76	ok. 1930 r.	452	cz. 4 Glina, Grabowo
403.	Olszanica		24	budynek mieszkalny	167, 168	ok. 1930 r.	453	cz. 4 Glina, Grabowo
404.	Olszanica		24	stodoła	167, 168	ok. 1930 r.	454	cz. 4 Glina, Grabowo
405.	Olszanica		24	budynek gospodarczy	167, 168	1926 r.	455	cz. 4 Glina, Grabowo
406.	Olszanica		25	budynek mieszkalny	169/6	ok. 1930 r.	456	cz. 4 Glina, Grabowo
407.	Olszanica		25	budynek gospodarczy	169/6	ok. 1930 r.	457	cz. 4 Glina, Grabowo

408.	Olszanica		27	budynek mieszkalno - gospodarczy	172/1	ok. 1920 r.	458	cz. 4 Glina, Grabowo
409.	Olszanica		27	budynek mieszkalny	172/1	ok. 1840 r.	459	cz. 4 Glina, Grabowo
410.	Olszanica		27	budynek gospodarczy	172/1	ok. 1910 r.	460	cz. 4 Glina, Grabowo
411.	Olszanica		27	suszarnia tytoniu	172/1	ok. 1910 r.	461	cz. 4 Glina, Grabowo
412.	Olszanica		28 (19)	suszarnia tytoniu	173	ok. 1920 r.	462	cz. 4 Glina, Grabowo
413.	Olszanica		28 (19)	budynek gospodarczy	173	ok. 1915 r.	463	cz. 4 Glina, Grabowo
414.	Olszanica		29	budynek mieszkalno - gospodarczy	175/1	ok. 1920 r.	464	cz. 4 Glina, Grabowo
415.	Olszanica		31	suszarnia tytoniu	177	ok. 1920 r.	465	cz. 4 Glina, Grabowo
416.	Olszanica		36 (33)	budynek mieszkalno - gospodarczy	184/1	ok. 1930 r.	466	cz. 4 Glina, Grabowo
417.	Olszanica		36 (33)	suszarnia tytoniu	184/1	ok. 1920 r.	467	cz. 4 Glina, Grabowo
418.	Olszanica		38	budynek gospodarczy	189/1, 190	ok. 1915 r.	468	cz. 4 Glina, Grabowo
419.	Olszanica		38	budynek mieszkalny	189/1, 190	ok. 1915 r.	469	cz. 4 Glina, Grabowo
420.	Olszanica		39	budynek mieszkalny	192	ok. 1930 r.	470	cz. 4 Glina, Grabowo
421.	Olszanica		39	budynek gospodarczy	192	ok. 1930 r.	471	cz. 4 Glina, Grabowo
422.	Olszanica		41 (40)	budynek mieszkalny	132/1	ok. 1925 r.	472	cz. 4 Glina, Grabowo
423.	Olszanica		41 (40)	budynek gospodarczy	132/1	1927 r.	473	cz. 4 Glina, Grabowo
424.	Olszanica		41 (40)	suszarnia tytoniu	132/1	ok. 1930 r.	474	cz. 4 Glina, Grabowo
425.	Olszanica		42	szkoła z częścią mieszkalną	134/2	ok. 1925 r.	475	cz. 4 Glina, Grabowo
426.	Olszanica		42	budynek gospodarczy	134/2	ok. 1925 r.	476	cz. 4 Glina, Grabowo
427.	Olszanica		43	budynek mieszkalny	136	1923 r.	477	cz. 4 Glina, Grabowo
428.	Olszanica		43	budynek gospodarczy	136	ok. 1925 r.	478	cz. 4 Glina, Grabowo
429.	Olszanica		47	budynek mieszkalny	140	ok. 1925 r.	479	cz. 4 Glina, Grabowo
430.	Olszanica		49	budynek mieszkalny	213	ok. 1920 r.	481	cz. 4 Glina, Grabowo
431.	Olszanica		49	suszarnia tytoniu	213	ok. 1920 r.	482	cz. 4 Glina, Grabowo
432.	Olszanica		50	budynek mieszkalny	215	1928 r.	483	cz. 4 Glina, Grabowo
433.	Olszanica		50	suszarnia tytoniu	215	ok. 1930 r.	484	cz. 4 Glina, Grabowo
434.	Olszanica		51	budynek mieszkalny	218/4	ok. 1920 r.	485	cz. 4 Glina, Grabowo
435.	Olszanica		51	budynek gospodarczy	218/4	ok. 1925 r.	487	cz. 4 Glina, Grabowo
436.	Olszanica		54	budynek mieszkalny	222	ok. 1890 r.	491	cz. 4 Glina, Grabowo
437.	Olszanica		55	suszarnia tytoniu	226/2	ok. 1920 r.	492	cz. 4 Glina, Grabowo
438.	Olszanica		55	budynek gospodarczy	226/2	ok. 1910 r.	493	cz. 4 Glina, Grabowo
439.	Olszanica		56	budynek mieszkalny	228	ok. 1910 r.	494	cz. 4 Glina, Grabowo
440.	Olszanica		58	budynek mieszkalny	230/5	ok. 1920 r.	495	cz. 4 Glina, Grabowo

441.	Olszanica		58	suszarnia tytoniu	230/5	ok. 1920 r.	496	cz. 4 Glina, Grabowo
442.	Olszanica		62	stodoła	237/7	ok. 1930 r.	498	cz. 4 Glina, Grabowo
443.	Olszanica		66	budynek mieszkalny	318/4	ok. 1910 r.	499	cz. 4 Glina, Grabowo
444.	Olszanica		66	suszarnia tytoniu nr 1	318/4	ok. 1920 r.	500	cz. 4 Glina, Grabowo
445.	Olszanica		66	suszarnia tytoniu nr 2	318/4	ok. 1920 r.	501	cz. 4 Glina, Grabowo
446.	Olszanica		69	suszarnia tytoniu	311/1	ok. 1920 r.	502	cz. 4 Glina, Grabowo
447.	Olszanica		71	budynek mieszkalny	310/5	ok. 1930 r.	503	cz. 4 Glina, Grabowo
448.	Olszanica		72	suszarnia tytoniu	309/4	ok. 1930 r.	505	cz. 4 Glina, Grabowo
449.	Olszanica		73	suszarnia tytoniu	223	ok. 1930 r.	506	cz. 4 Glina, Grabowo
450.	Olszanica		76	budynek mieszkalno - gospodarczy	217/2	ok. 1840 r.	507	cz. 4 Glina, Grabowo
451.	Olszanica			cmentarz	320	ok. 1800 r.	509	4 GRUBY TOM
452.	Olszanica			układ ruralistyczny		1575 r.	750	
453.	Rusinowo		1	budynek mieszkalny	264/1, 263/2	ok. 1930 r.	209	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
454.	Rusinowo		1A	budynek mieszkalny	14/3	ok. 1890 r.	210	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
455.	Rusinowo		2	budynek mieszkalny	15/2	ok. 1860 r.	211	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
456.	Rusinowo		4	budynek mieszkalny	17/1	ok. 1905 r.	212	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
457.	Rusinowo		4	budynek gospodarczy	17/1	ok. 1910 r.	213	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
458.	Rusinowo		6	budynek gospodarczy	24	1927 r.	214	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
459.	Rusinowo		6	stodoła	24	ok. 1930 r.	215	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
460.	Rusinowo		8	szkoła	27	ok. 1925 r.	216	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
461.	Rusinowo		9	budynek mieszkalny	31/2	ok. 1925 r.	218	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
462.	Rusinowo		9	budynek gospodarczy	31/2	ok. 1925 r.	219	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
463.	Rusinowo		11/11 A	budynek mieszkalny	65, 66	ok. 1925 r.	220	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
464.	Rusinowo		12	budynek mieszkalno - gospodarczy	73/2	ok. 1925 r.	221	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
465.	Rusinowo		13	budynek gospodarczy	76/2	ok. 1925 r.	222	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
466.	Rusinowo		15	budynek mieszkalny	78/2	ok. 1890 r.	223	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
467.	Rusinowo		15	budynek gospodarczy	78/2	ok. 1925 r.	224	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
468.	Rusinowo		16	budynek mieszkalny	79/4	ok. 1870 r.	226	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
469.	Rusinowo		16	budynek gospodarczy	79/4	ok. 1910 r.	227	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
470.	Rusinowo		20	budynek mieszkalno - gospodarczy	10	ok. 1850 r.	228	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
471.	Rusinowo		21	budynek mieszkalno - gospodarczy	11/1, 11/2	ok. 1920 r.	229	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
472.	Rusinowo		24	budynek mieszkalny	62/9	ok. 1850/1890	230	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
473.	Rusinowo		25	budynek mieszkalny	56	ok. 1840 r.	232	cz. 2 Karpiny, Rusinowo

474.	Rusinowo		25	budynek gospodarczy	56	ok. 1910 r.	233	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
475.	Rusinowo		25	stodoła	56	ok. 1920 r.	234	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
476.	Rusinowo		27	budynek mieszkalno - gospodarczy	37/2	ok. 1910 r.	235	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
477.	Rusinowo			ogniowo obserwacyjne stanowisko - bunkier	14/1	ok. 1944 r.	236	cz. 2 Karpiny, Rusinowo
478.	Rusinowo			układ ruralistyczny		1365 r.	751	
479.	Sadlinki	Grudziądzka	3	budynek mieszkalny	291/15	ok. 1910 r.	615	cz. 8 Sadlinki
480.	Sadlinki	Grudziądzka	4	budynek mieszkalny	296	ok. 1930 r.	616	cz. 8 Sadlinki
481.	Sadlinki	Grudziądzka	9	budynek mieszkalny	482/3	ok. 1920 r.	619	cz. 8 Sadlinki
482.	Sadlinki	Kwidzyńska	2	budynek mieszkalno - gospodarczy	19/2	ok. 1890 r.	621	cz. 8 Sadlinki
483.	Sadlinki	Kwidzyńska	5	budynek mieszkalny	71	ok. 1930 r.	622	cz. 8 Sadlinki
484.	Sadlinki	Kwidzyńska	3	budynek gospodarczy	25/2	ok. 1930 r.	623	cz. 8 Sadlinki
485.	Sadlinki	Kwidzyńska	6	budynek mieszkalny	77/3	ok. 1930 r.	624	cz. 8 Sadlinki
486.	Sadlinki	Kwidzyńska	6	budynek gospodarczy	77/3	ok. 1930 r.	625	cz. 8 Sadlinki
487.	Sadlinki	Kwidzyńska	10	budynek mieszkalny	92/4	ok. 1930 r.	626	cz. 8 Sadlinki
488.	Sadlinki	Kwidzyńska	10	budynek gospodarczy	92/4	ok. 1930 r.	627	cz. 8 Sadlinki
489.	Sadlinki	Kwidzyńska	10	budynek gospodarczy	92/4	ok. 1930 r.	628	cz. 8 Sadlinki
490.	Sadlinki	Kwidzyńska	13	budynek mieszkalny	203/4	ok. 1920 r.	629	cz. 8 Sadlinki
491.	Sadlinki	Kwidzyńska	14	budynek mieszkalny	197/2	ok. 1930 r.	630	cz. 8 Sadlinki
492.	Sadlinki	Kwidzyńska	14	budynek gospodarczy	197/2	ok. 1930 r.	631	cz. 8 Sadlinki
493.	Sadlinki	Kwidzyńska	15	budynek mieszkalny	203/4	ok. 1910 r.	632	cz. 8 Sadlinki
494.	Sadlinki	Kwidzyńska	16	budynek mieszkalny	203/4	ok. 1910 r.	633	cz. 8 Sadlinki
495.	Sadlinki	Kwidzyńska	koło dworca PKP (19)	budynek mieszkalny	203/4	ok. 1890 r.	634	cz. 8 Sadlinki
496.	Sadlinki	Kwidzyńska	18	budynek biurowo - mieszkalny	205/1	ok. 1900 r.	635	cz. 8 Sadlinki
497.	Sadlinki	Kwidzyńska	22	plebania	174	ok. 1930 r.	636	cz. 8 Sadlinki
498.	Sadlinki	Kwidzyńska	22 B	budynek mieszkalny	176/2	ok. 1930 r.	637	cz. 8 Sadlinki
499.	Sadlinki	Kwidzyńska	koło 22B	Kuźnia	176/4	ok. 1930 r.	638	cz. 8 Sadlinki
500.	Sadlinki	Kwidzyńska	23	budynek mieszkalny	173/2	ok. 1910 r.	639	cz. 8 Sadlinki
501.	Sadlinki	Kwidzyńska	25	suszarnia tytoniu	287/1	ok. 1930 r.	641	cz. 8 Sadlinki
502.	Sadlinki	Kwidzyńska	29	budynek mieszkalny	277/1	ok. 1935 r.	643	cz. 8 Sadlinki
503.	Sadlinki	Kwidzyńska	24B	Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego	172	1930/1987	644	cz. 8 Sadlinki
504.	Sadlinki	Kwidzyńska	34	budynek mieszkalny	97/2	ok. 1930 r.	645	cz. 8 Sadlinki
505.	Sadlinki	Kwidzyńska	30	suszarnia tytoniu	278/8	ok. 1930 r.	646	cz. 8 Sadlinki
506.	Sadlinki	Kwidzyńska		suszarnia tytoniu		ok. 1930 r.	647	cz. 8 Sadlinki
507.	Sadlinki	Kwidzyńska		stodoła		ok. 1930 r.	648	cz. 8 Sadlinki
508.	Sadlinki	Kwidzyńska / Spółdzielca		transformator	196/1	ok. 1920 r.	649	cz. 8 Sadlinki
509.	Sadlinki	Leśna	1	budynek mieszkalny	95/7	ok. 1910 r.	650	cz. 8 Sadlinki
510.	Sadlinki	Leśna	1	budynek gospodarczy	95/7	ok. 1920 r.	651	cz. 8 Sadlinki
511.	Sadlinki	Leśna	1	stodoła	95/7	ok. 1920 r.	652	cz. 8 Sadlinki

512.	Sadlinki	Leśna	2	budynek mieszkalny	95/10	ok. 1930 r.	653	cz. 8 Sadlinki
513.	Sadlinki	Leśna	3	budynek mieszkalny	95/11	ok. 1910 r.	654	cz. 8 Sadlinki
514.	Sadlinki	Leśna		budynek mieszkalny	94/2	ok. 1910/1995	656	cz. 8 Sadlinki
515.	Sadlinki	Piaski	1	budynek mieszkalny	446	ok. 1935 r.	657	cz. 8 Sadlinki
516.	Sadlinki	Piaski	2	budynek mieszkalny	461/11	ok. 1910 r.	658	cz. 8 Sadlinki
517.	Sadlinki	Piaski	3	budynek mieszkalny	445/3	ok. 1880 r.	659	cz. 8 Sadlinki
518.	Sadlinki	Piaski	6	budynek mieszkalny	458/2	ok. 1880 r.	660	cz. 8 Sadlinki
519.	Sadlinki	Piaski	7	budynek mieszkalny	96/38	ok. 1910 r.	662	cz. 8 Sadlinki
520.	Sadlinki	Piaski	8	budynek mieszkalno - gospodarczy	438/5	1937 r.	663	cz. 8 Sadlinki
521.	Sadlinki	Piaski	8	suszarnia tytoniu	438/5	ok. 1920 r.	664	cz. 8 Sadlinki
522.	Sadlinki	Polna	3	budynek mieszkalny	81/13	1937 r.	666	cz. 8 Sadlinki
523.	Sadlinki	Polna	4	budynek mieszkalny	122	ok. 1935 r.	667	cz. 8 Sadlinki
524.	Sadlinki	Polna	5	budynek mieszkalny	136/2	ok. 1935 r.	668	cz. 8 Sadlinki
525.	Sadlinki	Polna	6	budynek mieszkalny	114/4	ok. 1910 r.	669	cz. 8 Sadlinki
526.	Sadlinki	Polna	6	budynek gospodarczy	114/4	ok. 1920 r.	670	cz. 8 Sadlinki
527.	Sadlinki	Polna	7	suszarnia tytoniu	113	ok. 1920 r.	671	cz. 8 Sadlinki
528.	Sadlinki	Robotnicza	1	budynek mieszkalny	243/4, 243/2	ok. 1935 r.	673	cz. 8 część II
529.	Sadlinki	Robotnicza	2	budynek mieszkalny	242/1	ok. 1935 r.	674	cz. 8 część II
530.	Sadlinki	Robotnicza	3	budynek mieszkalny	241/1	ok. 1935 r.	675	cz. 8 część II
531.	Sadlinki	Robotnicza	4	budynek mieszkalny	240	ok. 1935 r.	676	cz. 8 część II
532.	Sadlinki	Robotnicza	5	budynek mieszkalny	239/2	ok. 1935 r.	677	cz. 8 część II
533.	Sadlinki	Robotnicza	6	budynek mieszkalny	238/2	ok. 1935 r.	678	cz. 8 część II
534.	Sadlinki	Robotnicza	7	budynek mieszkalny	237	ok. 1935 r.	679	cz. 8 część II
535.	Sadlinki	Robotnicza	8	budynek mieszkalny	236/1	ok. 1935 r.	680	cz. 8 część II
536.	Sadlinki	Robotnicza	9	budynek mieszkalny	232/3	ok. 1935 r.	681	cz. 8 część II
537.	Sadlinki	Robotnicza	10	budynek mieszkalny	234	ok. 1935 r.	682	cz. 8 część II
538.	Sadlinki	Robotnicza	11	budynek mieszkalny	230/2	ok. 1935 r.	683	cz. 8 część II
539.	Sadlinki	Robotnicza	12	budynek mieszkalny	231	ok. 1935 r.	684	cz. 8 część II
540.	Sadlinki	Robotnicza	13	budynek mieszkalny	229	ok. 1935 r.	685	cz. 8 część II
541.	Sadlinki	Robotnicza	14	budynek mieszkalny	228/2	ok. 1935 r.	686	cz. 8 część II
542.	Sadlinki	Robotnicza	17	budynek mieszkalny	217/3	ok. 1935 r.	689	cz. 8 część II
543.	Sadlinki	Robotnicza	18	budynek mieszkalny	219/2	ok. 1935 r.	690	cz. 8 część II
544.	Sadlinki	Robotnicza	21	budynek mieszkalny	225	ok. 1935 r.	693	cz. 8 część II
545.	Sadlinki	Robotnicza	22	budynek mieszkalny	224	ok. 1935 r.	694	cz. 8 część II
546.	Sadlinki	Robotnicza	23	budynek mieszkalny	223	ok. 1935 r.	695	cz. 8 część II
547.	Sadlinki	Robotnicza	24	budynek mieszkalny	222/1	ok. 1935 r.	696	cz. 8 część II
548.	Sadlinki	Robotnicza	25	budynek mieszkalny	221	ok. 1935 r.	697	cz. 8 część II
549.	Sadlinki	Spółdzielcza	4	budynek mieszkalny	207/2	ok. 1925 r.	701	cz. 8 część II
550.	Sadlinki	Spółdzielcza	4	budynek gospodarczy	207/2	ok. 1925 r.	702	cz. 8 część II
551.	Sadlinki	Spółdzielcza	4	suszarnia tytoniu	207/2	ok. 1925 r.	703	cz. 8 część II
552.	Sadlinki	Spółdzielcza	5	budynek mieszkalny	183/3	ok. 1925 r.	704	cz. 8 część II
553.	Sadlinki	Spółdzielcza	5	budynek gospodarczy	183/3	ok. 1925 r.	705	cz. 8 część II
554.	Sadlinki	Spółdzielcza	5	suszarnia tytoniu	183/3	ok. 1925 r.	706	cz. 8 część II
555.	Sadlinki	Spółdzielcza	7	budynek gospodarczy	182/7	ok. 1925 r.	710	cz. 8 część II

556.	Sadlinki	Spółdzielcza	7	suszarńia tytoniu	182/7	ok. 1925 r.	711	cz. 8 część II
557.	Sadlinki	Spółdzielcza	9	budynek mieszkalny	180/8	ok. 1925 r.	712	cz. 8 część II
558.	Sadlinki	Spółdzielcza	9	suszarńia tytoniu	180/8	ok. 1925 r.	713	cz. 8 część II
559.	Sadlinki	Spółdzielcza	10	budynek mieszkalny	179/2	ok. 1925 r.	714	cz. 8 część II
560.	Sadlinki	Spółdzielcza	10	budynek gospodarczy	179/2	ok. 1925 r.	715	cz. 8 część II
561.	Sadlinki	Spółdzielcza	11 - 12	budynek mieszkalny	178/2, 177/6	ok. 1925 r.	717	cz. 8 część II
562.	Sadlinki	Spółdzielcza	11 - 12	suszarńia tytoniu	178/2	ok. 1925 r.	718	cz. 8 część II
563.	Sadlinki	Szkolna	1	budynek mieszkalny	308/2, 308/22	ok. 1925 r.	719	cz. 8 część II
564.	Sadlinki	Szkolna	1	budynek toalety szkolnej	308/8	ok. 1925 r.	719	cz. 8 część II
565.	Sadlinki	Szkolna	2	szkoła	308/8	ok. 1910 r.	721	cz. 8 część II
566.	Sadlinki	Szkolna	3	budynek mieszkalny	307/1	ok. 1910 r.	722	cz. 8 część II
567.	Sadlinki	Szkolna	10	budynek administracyjny cegielni, mieszkanie właściciela	299/26, 229/21	ok. 1905 r.	723	cz. 8 część II
568.	Sadlinki	Szkolna	11	budynek gospodarczy	299/29, 299/33	ok. 1905 r.	724	cz. 8 część II
569.	Sadlinki	Szkolna	10 - 11	suszarńia tytoniu i magazyn	299/27	ok. 1910 r.	725	cz. 8 część II
570.	Sadlinki	Szkolna		zespół budynków cegielni	299/35	ok. 1905 r.	726	cz. 8 część II
571.	Sadlinki	Tartaczna	1	budynek mieszkalno - inwentarski	281	ok. 1935 r.	727	cz. 8 część II
572.	Sadlinki	Tartaczna	2	budynek mieszkalny	270/5	ok. 1935 r.	728	cz. 8 część II
573.	Sadlinki	Tartaczna	3	budynek mieszkalny	271	ok. 1935 r.	729	cz. 8 część II
574.	Sadlinki	Tartaczna	5	budynek mieszkalny	272	ok. 1935 r.	730	cz. 8 część II
575.	Sadlinki	Tartaczna	6	budynek mieszkalny	273/1	ok. 1935 r.	732	cz. 8 część II
576.	Sadlinki	Tartaczna	7	budynek mieszkalny	274/6	ok. 1935 r.	733	cz. 8 część II
577.	Sadlinki	Tartaczna	8	budynek mieszkalny	284/2, 284/5	ok. 1935 r.	734	cz. 8 część II
578.	Sadlinki	Tartaczna	9	budynek mieszkalny	285/1	ok. 1935 r.	735	cz. 8 część II
579.	Sadlinki	Zdrojowa	4	suszarńia tytoniu	80	ok. 1920 r.	736	cz. 8 część II
580.	Sadlinki	Zdrojowa	5	budynek mieszkalno - gospodarczy	310/19	ok. 1905 r.	738	cz. 8 część II
581.	Sadlinki	Kwidzyńska / Grudziądzka		magazyn	293/1	ok. 1915 r.	739	cz. 8 część II
582.	Sadlinki	Kwidzyńska / Grudziądzka		budynek dworca kolejowego	203/4	ok. 1890 r.	740	cz. 8 część II
583.	Sadlinki	Kwidzyńska		cmentarz	290	po 1850 r.	741	cz. 8 część II
584.	Sadlinki	Leśna		cmentarz	95/8	po 1850 r.	742	cz. 8 część II
585.	Sadlinki	Grudziądzka		most nr 1	480	ok. 1900 r.	743	cz. 8 część II
586.	Sadlinki	Leśna		most nr 2	484/1	ok. 1900 r.	744	cz. 8 część II
587.	Wiśliny		3	budynek mieszkalny	44, 45	ok. 1910 r.	380	cz. 4 Glina, Grabowo
588.	Wiśliny		3	budynek gospodarczy	44, 45	ok. 1915 r.	381	cz. 4 Glina, Grabowo
589.	Wiśliny		5	budynek mieszkalny	164, 165	ok. 1910 r.	382	cz. 4 Glina, Grabowo
590.	Wiśliny		6	budynek inwentarsko - magazynowy	53	ok. 1935 r.	383	cz. 4 Glina, Grabowo
591.	Wiśliny		7	budynek mieszkalny	39/1, 39/2	ok. 1870 r.	384	cz. 4 Glina, Grabowo
592.	Wiśliny		11	budynek mieszkalny	59	ok. 1920 r.	386	cz. 4 Glina,

								Grabowo
593.	Wiśliny		12	budynek inwentarsko - gospodarczy	36	1917 r.	387	cz. 4 Glina, Grabowo
594.	Wiśliny		13	budynek mieszkalny	35/4	ok. 1880 r.	388	cz. 4 Glina, Grabowo
595.	Wiśliny		14	budynek mieszkalny	128, 129	ok. 1910 r.	389	cz. 4 Glina, Grabowo
596.	Wiśliny		26	budynek mieszkalny	28/3	ok. 1920 r.	392	cz. 4 Glina, Grabowo
597.	Wiśliny		28	budynek mieszkalny	22/3	ok. 1880 r.	393	cz. 4 Glina, Grabowo
598.	Wiśliny		31	budynek mieszkalny	4	ok. 1890 r.	395	cz. 4 Glina, Grabowo
599.	Wiśliny		33	budynek mieszkalny	283/1	ok. 1890 r.	396	cz. 4 Glina, Grabowo
600.	Wiśliny		34	budynek mieszkalny	103	ok. 1880 r.	397	cz. 4 Glina, Grabowo
601.	Wiśliny		34	budynek gospodarczy	103	ok. 1915 r.	398	cz. 4 Glina, Grabowo
602.	Wiśliny		b. nr (35a)	budynek mieszkalny	111/2	ok. 1860 r.	399	cz. 4 Glina, Grabowo
603.	Wiśliny		35	budynek mieszkalny	84, 85	ok. 1860 r.	400	cz. 4 Glina, Grabowo
604.	Wiśliny		36	budynek mieszkalny	11, 12	ok. 1930 r.	402	cz. 4 Glina, Grabowo
605.	Wiśliny		37	budynek mieszkalny	10	ok. 1900 r.	403	cz. 4 Glina, Grabowo
606.	Wiśliny		38	budynek mieszkalny	89	ok. 1920 r.	404	cz. 4 Glina, Grabowo
607.	Wiśliny		39	budynek mieszkalny	94	ok. 1905 r.	405	cz. 4 Glina, Grabowo
608.	Wiśliny		39	budynek gospodarczy	94	ok. 1910 r.	406	cz. 4 Glina, Grabowo
609.	Wiśliny		40	budynek mieszkalny	2	ok. 1890 r.	407	cz. 4 Glina, Grabowo
610.	Wiśliny		41	budynek mieszkalny	5	ok. 1840 r.	408	cz. 4 Glina, Grabowo
611.	Wiśliny		42	budynek mieszkalny	6/2	ok. 1905 r.	409	cz. 4 Glina, Grabowo
612.	Wiśliny		43	budynek mieszkalno - gospodarczy	8/2, 9/2	ok. 1880 r.	410	cz. 4 Glina, Grabowo
613.	Wiśliny		17	budynek mieszkalny	32/4	ok. 1930 r.	411	cz. 4 Glina, Grabowo
614.	Wiśliny		24	budynek mieszkalny	26/2	ok. 1930 r.	412	cz. 4 Glina, Grabowo
615.	Wiśliny		22	budynek mieszkalny	25/2	ok. 1910 r.	413	cz. 4 Glina, Grabowo
616.	Wiśliny		32a	budynek mieszkalno - gospodarczy	87/2	ok. 1880 r.	414	cz. 4 Glina, Grabowo
617.	Wiśliny			transformator	24/1	ok. 1920 r.	416	cz. 4 Glina, Grabowo
618.	Wiśliny			układ ruralistyczny		przed 1375 r.	752	

5.4.2. Stanowiska archeologiczne w wojewódzkiej ewidencji zabytków

Lp.	Miejscowość	Nr w miejscowości	Nr na obszarze	funkcja, chronologia
obszar AZP 25-45				
1.	Grabowo	1	1	ślad osadnictwa, XIV-XV w.
2.	Grabowo	2	2	ślad osadnictwa, XVI-XVII w.

obszar AZP 26-45				
3.	Nebrowo Wielkie	1	1	śląd osadnictwa, neolit
4.	Wiśliny	1	2	osada (?), XIV-XV w.
5.	Nebrowo Małe	1	3	śląd osadnictwa, XVI – XV w.
6.	Nebrowo Małe	2	4	śląd osadnictwa, XVI – XV w.
7.	Nebrowo Małe	3	5	śląd osadnictwa, XVI – XV w.
obszar AZP 27-45				
8.	Okragła Łąka	1	1	śląd osadnictwa, okres późnolateński
9.	Okragła Łąka	2	2	śląd osadnictwa, XVI – XV w.
10.	Okragła Łąka	3	3	śląd osadnictwa, XIV – XV w.
11.	Glina	1	4	śląd osadnictwa, neolit

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy

Kościół p.w. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej w Nebrowie Wielkim

Kościół p.w. Matki Bożej Królowej Korony Polskiej w Nebrowie Wielkim zbudowany został w latach 1746-1747 w miejscu starszej, XVII-wiecznej świątyni przez gminę ewangelicką. W 1946 r. kościół przeszli katolicy. Budowla, usytuowana w centrum wsi, na prostokątnej parceli, po zachodniej stronie drogi, u stóp wału przeciwpowodziowego, wzniesiona została w stylu barokowym. Murowana z cegły, na otynkowanym cokole, na planie prostokąta, z kwadratową w rzucie wieżą od zachodu, ujętą prostokątnymi w rzucie dobudówkami i prostokątną w rzucie zakrystią od wschodu. Korpus kościoła nakryty dachem czterospadowym, wieża dachem hełmowym z wysoką ośmioboczną latarnią. Wnętrze kościoła jednoprzestrzenne, przedzielone dwoma rzędami słupów, w północnej części – drewniana empora organowa.

Kaplica p.w. Św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Nebrowie Wielkim

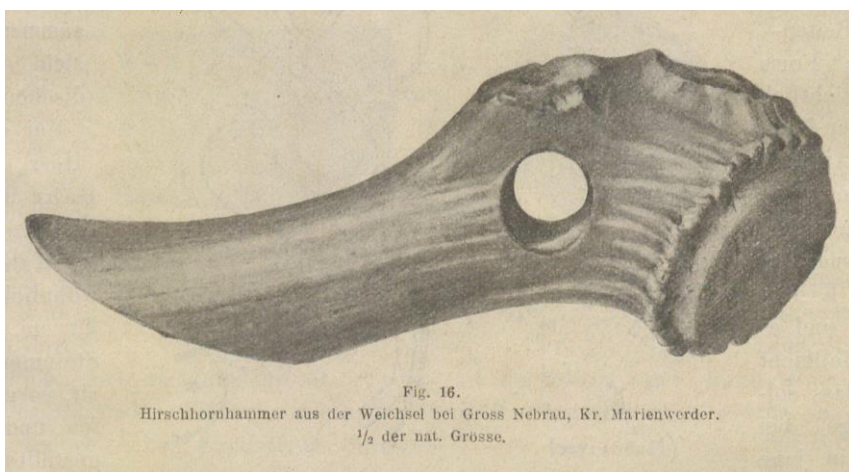
Kaplica p.w. Św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Nebrowie Wielkim wzniesiona została jako kościół katolicki w 1928 r., status kościoła utraciła w 1946 r., kiedy to parafia katolicka przejęta większy kościół ewangelicki. Od tej pory służy jako kaplica pogrzebowa. Jest to budowla w stylu neobarokowym orientowana, murowana, otynkowana, na planie prostokąta z pięciobocznym prezbiterium, do którego od południa przylega zakrystia. Korpus kryty dwuspadowy dachem, nad prezbiterium przechodzi w trójpołaciowy, nad prezbiterium sygnaturka kryta cebulastym hełmem. Wnętrze kaplicy jednoprzestrzenne, z lekko przewężonym prezbiterium.

Suszarnie tytoniu

Bardzo cenną grupą zabytków na terenie gminy Sadlinki są suszarnie tytoniu, występują one w Białkach, Bronisławowie, Glinie, Karpinach, Okrągłej Łące, Olszanicy i Sadlinkach. Obecnie zewidencjonowanych i włączonych do Gminnej Ewidencji Zabytków jest 80 suszarni. Jest to jednak najbardziej zagrożona grupa zabytków na terenie gminy Sadlinki ze względu na materiał, z których są zbudowane jak i ze względu na coraz powszechniejszy brak użytkowania. Na fotografii: suszarnia tytoniu w Okrągłej Łące.

Zabytki archeologiczne

Toporek znaleziony w żwirze wiślanym w okolicach Nebrowa Wielkiego – rycina zamieszczona w rocznym sprawozdaniu Prowincjonalnego Muzeum Prus Zachodnich¹⁵⁹.

(*Königliche Weichsel-Strombau-Verwaltung in Danzig*). Natomiast trzeci toporek przez starostę kwidzyńskiego dr Maxa Brücknera. Wykonano je z poroża jelenia i wyposażono w duży, cylindryczny otwór do mocowania rękojeści¹⁶⁰.

W latach 1926-1927 przypadkowo odkryto pozostałości osady średniowiecznej na niewielkim wzniesieniu wśród niziny nadwiślańskiej, między Wiślinami a Nebrowem Małym. Były to ułamki ceramiki stalowoszarej, miecz żelazny i sierp żelazny z okresu średniowiecza, które przekazano Muzeum Regionalnego w Kwidzynie (Heimatomuseum Westpreussen)¹⁶¹.

W 1931 r. mieszkaniec Kwidzyna podarował tamtejszemu muzeum żelazny grot oszczepu z okresu późnolateńskiego znaleziony w bliżej nieokreślonych okolicznościach w Okrągłej Łące. Chronologię zabytku najprawdopodobniej określił Waldemar Heym¹⁶².

Znaleziony w Glinie w bliżej nieokreślonym czasie masywny, asymetryczny topór ze skośnym, surowym obuchem i skośnym, stożkowatym otworem przechowywany jest w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku¹⁶³.

¹⁵⁹ Amtlicher Bericht..., s. 38, ryc. 16;

¹⁶⁰ A. Pawłowski, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Nebrowo Wielkie, AZP 26-45, stan. 1/1, 1987 r., mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku, Amtlicher Bericht..., s. 36;

¹⁶¹ A. Pawłowski, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Wiślin/Wiślina Góra, AZP 26-45, stan. 1/2, 1987 r., mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku, M. Haftka, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Wiślin/Wiślina Góra, AZP 26-45, stan. 1/2, 1989 r., mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku;

¹⁶² A. Pawłowski, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Okrągła Łąka, AZP 27-45, stan. 1/1, 1987 r. mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku;

Ze względu na niewielką ilość materiału zabytkowego pozyskanego podczas badań powierzchniowych niemniej cenne są odnalezione fragmenty ceramiki średniowiecznej i nowożytniej w Grabowie (stanowiska nr 1 i 2), fragmenty ceramiki średniowiecznej w Nebrowie Małym (stanowiska 3, 4 i 5), fragmenty ceramiki średniowiecznej w Okrągłej Łące (stanowiska 2 i 3).

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń.

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
<ol style="list-style-type: none"> 1. atrakcyjny krajobraz kulturowy i naturalny, 2. duża liczba obiektów o walorach historycznych i kulturowych (617 obiektów w GEZ), 3. dobre rozpoznanie zasobów dziedzictwa kulturowego z terenu gminy, 4. dogodne położenie – bliskie sąsiedztwo z Kwidzynom, niewielka odległość do Sztumu i Malborka (centrum turystyczne) oraz Grudziądza, 5. przez teren gminy przechodzi szlak kajakowy rzeki Liwy. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. zły stan techniczny znacznej części obiektów zabytkowych, 2. niewystarczające środki finansowe na konserwację i rewaloryzację obiektów zabytkowych, 3. brak infrastruktury turystycznej, 4. brak promocji zasobów dziedzictwa kulturowego gminy jako produktu turystycznego, 5. niewystarczająca świadomość społeczna o konieczności należytego dbania o zabytki, 6. peryferyjne położenie gminy z dala od dużych ośrodków miejskich (Trójmiasto, Elbląg, Olsztyn), 7. brak miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, 8. niewystarczająca ilość ścieżek pieszo – rowerowych, 9. brak rozpoznania zasobów archeologicznych.
SZANSE	ZAGROŻENIA
<ol style="list-style-type: none"> 1. rozwój turystyki i agroturystyki, 2. współpraca sąsiednich gmin np. przez wspólne inwestycje turystyczne: budowa tras turystycznych i szlaków z uwzględnieniem obiektów zabytkowych, 3. budowa baz turystycznych z wykorzystaniem obiektów i obszarów o wartościach historycznych i kulturowych, 4. pozyskiwanie funduszy na działania strukturalne dotyczące ochrony zabytków, 5. inwestowanie w obiekty zabytkowe (ich konserwacja i restauracja) 6. edukacja w dziedzinie zarządzania dziedzictwem kulturowym, 7. most na Wiśle na terenie sąsiedniej gminy Kwidzyn 	<ol style="list-style-type: none"> 1. pogarszający się stan techniczny obiektów zabytkowych, 2. rezygnacja z korzystania z suszami tytoniu, 3. samowolne działania na zabytkach bez uzgodnień i pozwoleń konserwatorskich, 4. brak działań w celu pozyskania środków z zewnątrz na ochronę zabytków, 5. brak katalogowych projektów budynków mieszkalnych i gospodarczych nawiązujących do miejscowej tradycji, które można by było wykorzystać przy realizacji kolejnych inwestycji.

7. Założenia programowe

Program Opieki ma służyć ochronie i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego do różnych dziedzin życia społecznego.

Wynikiem realizacji celów określonych w Programie Opieki powinno być przejście od zaniechania lub co najwyżej pasywnej i biernej ochrony i cząstkowych działań konserwatorskich do stosowania zintegrowanego zarządzania zasobami dziedzictwa kulturowego.

Ramy programowe niniejszego Programu Opieki wyznaczają tezy problemowe, wskazujące na :

- ❖ umożliwienie finansowania i racjonalnego wykorzystania środków finansowych na utrzymanie krajobrazu kulturowego oraz ratowanie obiektów o szczególnych wartościach zabytkowych,

¹⁶³ A. Pawłowski, Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, Głina, AZP 27-45, stan. 1/4, 1987 r. mps w: Archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku;

- ❖ wspieranie i kreowanie różnorodnych form i metod umożliwiających ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami – stymulowanie zasad partnerstwa oraz odpowiedzialności właścicieli obiektów o podstawowym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego na terenie gminy,
- ❖ podnoszenie walorów zabytkowych i wykorzystanie ich w promocji kultury i dla rozwoju turystyki w gminie, a zwłaszcza jako czynnika wpływającego na rozwój gospodarczy gminy,
- ❖ kreowanie modelu odpowiedzialności za zasoby dziedzictwa kulturowego w gminie wśród mieszkańców i we władzach samorządowych,
- ❖ wspieranie aktywności lokalnej w działaniach mających na celu poszanowanie materialnego dziedzictwa oraz zachowanie własnej tożsamości,
- ❖ poszukiwanie i wspieranie projektów związanych z kreowaniem i wdrażaniem nowych form opieki nad zabytkami i ich promocji /np. szlaki turystyczno-historyczne, ożywianie zabytków/,
- ❖ włączenie kultury i dziedzictwa kulturowego w obszar interwencji i wsparcia zgodnie z zasadami planowania i wdrażania programów prorozwojowych, stosownie do oczekiwań mieszkańców gminy poprzez uznanie znaczenia dziedzictwa kulturowego w rozwoju społeczno-ekonomicznym gminy.

Celem strategicznym Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2024-2027 jest:

Zachowanie dziedzictwa kulturowego służące rozwojowi gospodarczemu gminy i budowaniu tożsamości jej mieszkańców.

Realizacja celu strategicznego będzie odbywać się w oparciu o trzy Priorytety:

I. OCHRONA I REWALORYZACJA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY

II. ZARZĄDZANIE KRAJOBRAZEM KULTUROWYM GMINY

III. PROMOCJA I POPULARYZACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY

Priorytet I: OCHRONA I REWALORYZACJA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY	
kierunki działań	zadania
1. Ochrona dziedzictwa kulturowego jako podstawy służącej rozwojowi gospodarczemu gminy i budowaniu tożsamości jego mieszkańców. 2. Ochrona charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego gminy 3. Świadome kształtowanie struktur przestrzennych w oparciu o przesłanki historyczne 4. Kształtowanie spójnej przestrzeni gminnej sieci powiązań kulturowo-przyrodniczych	<ul style="list-style-type: none"> • dążenie do opracowania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, aby na podstawie ich zapisów objąć ochroną obiekty i obszary zabytkowe, • konsekwentne wdrażanie zapisów obowiązujących dokumentów programowych gminy w odniesieniu do zabytków i krajobrazu kulturowego, • egzekwowanie zapisów określonych w dokumentach programowych gminy określających zasady działalności inwestycyjnej na obszarach i w strefach objętych ochroną konserwatorską odnoszących się do zabytków (głównie w zakresie wysokości zabudowy, jej charakteru i funkcji), • rewaloryzacja ładu przestrzennego wsi oraz zapobieganie rozpraszaniu osadnictwa poprzez: <ul style="list-style-type: none"> - ochronę historycznie ukształtowanego układu dróg oraz relacji przestrzennych pomiędzy zespołami zabytkowej zabudowy, - wypełnianie zabudową wolnych działek budowlanych w obszarach centrów wsi oraz historycznych siedlisk w zgodzie z historyczną kompozycją danego układu i gabarytami oraz formą architektoniczną tworzącej go zabudowy, - wyznaczanie w planach miejscowych nowych terenów pod zabudowę na zasadzie kontynuacji historycznych siedlisk • ochrona panoram oraz przedpól widokowych najcenniejszych elementów krajobrazu i dziedzictwa kulturowego.

Priorytet II: ZARZĄDZANIE KRAJOBRAZEM KULTUROWYM GMINY	
kierunki działań	zadania
<ol style="list-style-type: none"> 1. Podniesienie standardu przestrzeni publicznych 2. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych. 3. Podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami. 	<ul style="list-style-type: none"> • opracowanie projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznych (dotyczących m.in. zespołów zabytkowej zieleni tj. cmentarze i in.), • opracowanie planu systematycznych kontroli stanu utrzymania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych znajdujących się w zasobach komunalnych, • podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością gminy i prowadzenie w nich prac remontowo-konserwatorskich - w ramach opracowanego planu remontów, • opracowanie i uchwalenie uchwały w sprawie dofinansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków oraz włączonych do gminnej ewidencji zabytków, • dofinansowanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach nie będących własnością gminy na podstawie uchwały o udzielaniu dotacji na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach ruchomych i nieruchomych, w tym na zabezpieczanie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, znakowanie i ewidencjonowanie zabytków ruchomych itp.), • określenie zasad i konsekwentne ich wdrażanie w zakresie umieszczenia szyldów i reklam na obiektach zabytkowych, • współpraca z urzędami pracy w zakresie prowadzenia bieżących prac pielęgnacyjnych, porządkowych i zabezpieczających na terenach objętych ochroną, • szkolenie osób bezrobotnych w rzemiosłach związanych z tradycyjną sztuką budowlaną w celu utrzymywania na rynku pracy zanikających rzemiosł i zawodów, • wspieranie rozwoju gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych obiektach budownictwa drewnianego oferujących wypoczynek i rozrywkę (regionalne potrawy, zwyczaje itp.) oparte na miejscowych tradycjach, • wpieranie działań mających na celu utworzenie regionalnych izb pamięci, muzeów etnograficznych itp.
Priorytet III: PROMOCJA I POPULARYZACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY	
kierunki działań	zadania
<ol style="list-style-type: none"> 1. Promocja regionalnego dziedzictwa kulturowego służąca kreacji produktów turystyki kulturowej. 2. Promowanie tradycyjnych form i cech lokalnej architektury (w zakresie bryły, detalu architektonicznego, materiału, kolorystyki, rozwiązań konstrukcyjnych). 3. Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym 4. Szeroki dostęp do informacji o zabytkach gminy. 5. Rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych związane 	<ul style="list-style-type: none"> • promocja najcenniejszych zabytków gminy, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki świadczące o ich odrębności i specyfice (m.in. zabytki pomenonickie, suszarnie tytoniu i in.), • popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, popularyzacja dobrych praktyk projektowych przy zabytkach, a także zagospodarowaniu obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo, • organizacja i wspieranie realizacji konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych związanych z dziedzictwem kulturowym gminy, • inicjowanie i organizacja obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa na obszarze gminy, • wydawanie i wspieranie publikacji (w tym folderów promocyjnych, przewodników) poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego gminy, • współpraca z gminami sąsiednimi w kierunku utworzenia regionalnych szlaków turystycznych (np. pieszych, rowerowych, konnych, samochodowych, wodnych) promujących dziedzictwo kulturowe gminy, • opracowanie mapy zabytków gminy w ramach promocji obiektów

z przygotowywanym lub realizowanym procesem inwestycyjnym.	i obszarów kulturowych, <ul style="list-style-type: none"> • udostępnianie informacji o zabytkach gminy na stronie internetowej gminy, • wprowadzenie i upowszechnienie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej poprzez wspieranie i organizowanie zajęć, • wykonywanie i wspieranie opracowywania prac studialnych (studia historyczno-urbanistyczne, studia krajobrazowe, katalogi typów zabudowy regionalnej i detalu architektonicznego).
--	--

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami

8.1. Instrumenty prawne

Problematyka zachowania dziedzictwa kulturowego będzie uwzględniana przez władze gminy w uchwalanych miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego oraz planie ogólnym gminy.

8.2. Instrumenty koordynacji

Realizacja Programu wymaga współpracy z instytucjami ochrony zabytków różnych szczebli, w tym z Muzeum w Kwidzynie (Oddział Muzeum Zamkowego w Malborku), organizacjami pozarządowymi oraz Diecezją Elbląską i parafiami.

8.3. Instrumenty finansowe

Podstawowym narzędziem finansowym dla zachowania najcenniejszych zabytków gminy będą dotacje udzielane na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków oraz ujętych w gminnej ewidencji zabytków na podstawie Uchwały Nr XLVI/342/2023 Rady Gminy Sadlinki z dnia 4 października 2023 r. w sprawie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków w ramach Rządowego Programu Odbudowy Zabytków (Dz. Urz. Woj. Pom. z dnia 6 listopada 2023 r., poz. 4737).

8.4. Instrumenty społeczne

W działaniach Gminy przewidywane jest prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi oraz spółkami), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego gminy Sadlinki.

8.5. Instrumenty kontrolne

Zadania sformułowane w niniejszym programie przewidują stosowanie dwóch form monitoringu jego realizacji: monitoringu zasobów (weryfikacja i aktualizacja gminnej ewidencji zabytków) oraz monitoringu stanu środowiska kulturowego.

9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Za monitorowanie realizacji Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Sadlinki na lata 2024-2027 odpowiada Wójt Gminy Sadlinki, który co dwa lata będzie przedstawiał Radzie Gminy Sadlinki sprawozdanie z realizacji programu.

Kryteria prowadzenia oceny realizacji programu opieki:

- poziom (w zł) wydatków budżetu gminy na ochronę i opiekę nad zabytkami,

- powierzchnia pokrycia miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego obszaru gminy (km² lub w %),
- liczba zabytków poddanych rewaloryzacji bądź pracom konserwatorskim,
- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw i działań edukacyjnych na terenie gminy,
- liczba przygotowanych/wydanych wydawnictw (w tym folderów promocyjnych, przewodników),
- liczba i długość (w km) utworzonych szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych,
- liczba szkoleń/liczba osób biorących udział w szkoleniach związanych z ochroną i popularyzacją dziedzictwa kulturowego.

10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

10.1. Publiczne źródła finansowania

W celu właściwej i skutecznej ochrony zasobów kulturowych wykorzystane zostaną środki możliwe do zabezpieczenia z budżetu gminy na ten cel, jak również w miarę możliwości prowadzone będą programy czerpiące z budżetów innych publicznych źródeł, tj.: Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, samorządu województwa pomorskiego oraz z funduszy Unii Europejskiej, funduszy norweskich i EOG.

I. Gmina: w budżecie gminy w miarę możliwości finansowych zabezpieczane będą środki na zadania wynikające z niniejszego dokumentu.

II. Fundusze Samorządu Województwa Pomorskiego

Na podstawie Uchwały Nr 33/III/14 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 8 grudnia 2014 roku (Dz. Woj. Pom. z 13 stycznia 2015 r., poz. 55) w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa pomorskiego, Samorząd Województwa Pomorskiego przyznaje co roku dotacje celowe na prace przy zabytkach objętych ochroną konserwatorską na podstawie wpisu do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków może obejmować nakłady konieczne na:

- 1) sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- 2) przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- 3) wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- 4) opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- 5) wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;
- 6) sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz;
- 7) zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- 8) stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenia w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- 9) odnowienie lub uzupełnienie tynków i detali architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego budynku kolorystyki;
- 10) odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;

- 11) odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- 12) modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe lub przynależności;
- 13) wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- 14) uzupełnienie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;
- 15) działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
- 16) zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru, o których mowa w pkt. 7 – 15;
- 17) zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Dotacja może być udzielona na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie w danym roku budżetowym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Dotacja może być udzielona w zależności od środków zaplanowanych w budżecie Województwa Pomorskiego, w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

W szczególnych przypadkach, jeżeli zabytek:

- 1) posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
- 2) wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych;
- 3) jeżeli stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy nim

- dotacja może być udzielona do wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

Wnioski o dotację należy składać do dnia 30 października każdego roku poprzedzającego rok realizacji prac lub robót.

III. Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków

Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku co roku przyznaje dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków usytuowanym na terenie województwa pomorskiego.

IV. Program Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego¹⁶⁴

W ramach prowadzonych przez MKiDN programów mogą być dofinansowywane zadania z zakresu kultury i ochrony zabytków.

1. Program „Kultura ludowa i tradycyjna”: Celem programu jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.

¹⁶⁴ <https://www.gov.pl/web/kultura/programy-2024> [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostęp: 16.03.2024 r.]

2. Program „Ochrona zabytków”: Celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomości i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.
3. Program „Ochrona zabytków archeologicznych”: celem jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.
4. Program „Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju”: celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości.

Ministerstwo ogłasza co roku na swojej stronie internetowej www.mkidn.gov.pl rozpoczęcie naboru wniosków.

V. Fundusz kościelny Ministerstwa Finansów¹⁶⁵

Fundusz Kościelny został powołany na mocy art. 8 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego (Dz. U. Nr 9, poz. 87, z późn. zm.) jako forma rekompensaty dla kościołów za przejęte przez Państwo nieruchomości ziemskie. Fundusz ten, stosownie do zasady równouprawnienia kościołów i innych związków wyznaniowych wyrażonej w art. 25 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., działa na rzecz kościołów i innych związków wyznaniowych, posiadających uregulowany status prawny w Rzeczypospolitej Polskiej.

W 2024 r. kościelne osoby prawne będą mogły ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na realizację m.in. zadań związanych z konserwacją i remontami obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w znaczeniu nadanym przez aktualne ustawodawstwo.

Dotacje na wspomniany cel przeznaczane będą, co do zasady, na remonty i prace konserwatorskie zabytkowych obiektów sakralnych (w szczególności: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej). W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: instrumenty muzyczne, dzwony) oraz stałych elementów wystroju wewnątrz (takich jak np.: ołtarze, polichromie, freski, posadzki). Z Funduszu Kościelnego nie finansuje się co do zasady prac dotyczących otoczenia obiektu (takich jak np.: chodniki, ogrodzenia, trawniki).

10.2. Środki pomocowe.

Środki na ochronę zabytków o światowym i krajowym znaczeniu zarówno ruchomych i nieruchomości można pozyskiwać z Funduszy Unii Europejskiej. Dotacje te przeznaczone są m.in. na wsparcie jednostek samorządu terytorialnego.

W perspektywie finansowej na lata 2021-2027 uruchomiono dla Polski następujące instrumenty finansowe:

- Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego,
- Europejski Fundusz Społeczny+,
- Fundusz Spójności,
- Europejski Fundusz Morski, Rybacki i Akwakultury,
- Fundusz na rzecz Sprawiedliwej Transformacji.

¹⁶⁵ <https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-kościelny> [strona Ministra Finansów, dostęp: 16.03.2024 r.].

W ramach funduszy mogą być realizowane programy, które przewidują uruchomienie środków na ochronę dziedzictwa kulturowego tj. Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko.

Nabór wniosków o dofinansowania ogłaszane są na portalu Funduszy Europejskich: <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/>.

11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków

Lp.	Zadania	Okres realizacji
1.	prowadzenie prac rewaloryzacyjnych przy zieleni i prac porządkowych na zabytkowych cmentarzach znajdujących się w zasobach komunalnych (cmentarze w Bronisławowie, Karpinach, Grabowie, Kaniczkach, Olszanicy)	2024-2027
2.	dofinansowanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach nie będących własnością gminy na podstawie uchwały o udzielaniu dotacji na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach ruchomych i nieruchomych, w tym na zabezpieczanie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, znakowanie i ewidencjonowanie zabytków ruchomych itp.)	2024-2027
3.	promocja najcenniejszych zabytków gminy, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki świadczące o ich odrębności i specyfice (m.in. zabytki pomenonickie, suszarnie tytoniu i in.), w tym opracowanie mapy zabytków gminy	2024-2027
4.	organizacja i wspieranie realizacji konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych związanych z dziedzictwem kulturowym gminy	2024-2027
5.	współpraca z gminami sąsiednimi w kierunku utworzenia regionalnych szlaków turystycznych (np. pieszych, rowerowych, konnych, samochodowych, wodnych) promujących dziedzictwo kulturowe gminy	2024-2027
6.	udostępnianie informacji o zabytkach gminy na stronie internetowej gminy	2024-2027
7.	aktualizacja Gminnej Ewidencji Zabytków	2024-2027